

TIGHT BINDING

TEXT PROBLEM

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192882

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83 S24 A Accession No. M3792

Author सर देसाई रघुनाथ गोविंद

Title आपचा संसार

This book should be returned on or before the date last marked below.

आमचा संसार

रघुनाथ गोविंद सरदेसाई

— २२ —

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर, मुंबई ४

मूल्य दोन रुपये

प्रकाशक
ग. पां. परचुरे
ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर
गोरेगांवकर चाल क्र. :
गिरगांव, मुंबई ४

मुद्रक
र. अ. मोरमकर,
श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस
३६४ ठाकुरदार,
मुंबई २

CHECKED 1956

Checked 1963

Checked 1969

सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन

मुखपृष्ठ सजावट
चित्रकार मुळगांवकर

आवृत्ति पहिली
आक्टोबर १९४८

आमचा संसार

सौ. विमललै

या पुस्तकातील लेख 'बायकांच्या दृष्टिकोनांतून नवरे' या नावांखाली "हंस" मासिकांत ऑगस्ट १९४७ ते एप्रिल १९४८ या कालावधीत प्रसिद्ध झाले होते.

थोर पुरुषाच्या पत्नीपदाचा लाभ एखाद्या स्त्रीला होणे ही गोष्ट तिच्या परम

भाग्याची समजतात. नवऱ्याच्या मोठेपणात, विवाहप्राप्त हक्काने, स्त्रीला प्राप्तीचा अर्धा वांटा मिळतो हे खरे आहे. एखादी स्त्री केवळ एखाद्या थोर पुरुषाची पत्नी असल्यामुळेच तिचे नांव सर्वश्रुत होतें. त्यासाठी तिच्या ठिकाणी काहीं विशिष्ट गुण किंवा वेगळे कर्तृत्व असावेच लागतें, असे नाही. वकिलाची बायको निरक्षर असली तरीही ज्याप्रमाणें वकिलीणबाई म्हणून ओळखली जाते, त्याचप्रमाणे थोर पुरुषाची स्त्री स्वतः काहीही न करतादेखील, थोर स्त्री म्हणून सर्वांच्या आदरास पात्र ठरते !

हा झाला लौकिक व्यवहार. पण या सर्व व्यवहारात त्या स्त्रीच्या मनोभूमिकेचा विचार कोणी करतो का ? थोर पुरुषाची पत्नी कांहींही न करता समाजांत मान्यता मिळवू शकते हे खरे आहे; पण संसारात ती इतर चार-चौघींप्रमाणें सुखी व समाधानी असते का ? ज्याला सारा समाज थोर पुरुष म्हणून डोक्यावर घेऊन नाचतो, त्या तिच्या नवऱ्याविषयी खुद्द विला

काय वाटते याचा कधी कुणी कानोसा घेतला आहे काय ? थोर पुरुषांच्या पदरी पडल्यामुळेच अनेक स्त्रियांना स्वतःचे मन मारून जीवन जगावे लागत आहे. अर्थातच आपल्या स्त्रियांच्या अगी असलेले 'आर्य' रक्त त्यांच्या तोडून या प्रकाराविरुद्ध ब्रही काढू देत नाही. पण समजा की, सर्व थोर पुरुषांच्या बायकानी आपापल्या 'थोर' नवऱ्यांच्या सहवासात आपल्या वाट्याला आलेल्या सुखदुःखाचा भोगवटा स्पष्टपणे व मोकळेपणे सांगून टाकण्याचं मनात आणले, तर अनेक थोर पुरुषांच्या "मोठेपणा"त काही टक्के तरी कपात करूनच त्याचा मोठेपणा मोजीत बसण्याची पाळी समाजावर खास येईल !

नवऱ्याविषयी मोकळेपणाने व स्पष्टपणाने आपले अनुभव लिहिणे ही गोष्ट अजूनहि निदान महाराष्ट्रीय महिलांत तरी विरळा आढळतं. या दृष्टीने जुन्या काळाच्या अडाणी बायका आणि नव्या काळातील सुशिक्षित स्त्रिया यांच्यात फारच थोडी तफावत आहे. नवऱ्यासंबंधी काही लिहिणाऱ्या बायकाहि स्त्रीशिक्षण सुरू झाल्यापासून इतक्या वर्षांत हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्याहि निघालेल्या नाहीत. रमाबाई रानडे यानी "आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी" हे पुस्तक लिहून महाराष्ट्रीय महिलांना एक नवा धडा घालून दिला, त्याला आता तीन तपाहून अधिक काळ लोटला आहे. पण एवढ्या दीर्घ अवधीत, स्त्रीशिक्षणाचा सर्रास प्रसार होऊनहि, आपापले संसारातील अनुभव सत्य व स्पष्टपणे लिहिणाऱ्या बायका अपवाद-भूतच आहेत.

रमाबाई रानडे ह्या तसे पाहिले तर शिकल्या सवरलेल्या नव्हत. त्याचे जे काही शिक्षण झाले ते घराच्या चार भितीत, नवऱ्याजवळ. एकदोन वेळा त्यांच्या शिक्षणासाठी बाहेरील एकदोन शिक्षकिणीची योजना न्या. रानड्यानी केली होती, पण तीही अल्पकालीनच ठरली. रमाबाई जे काही शिकल्या-सवरल्या, ते सर्व रानड्यांच्या सहवासाचे फळ. त्यानी रानड्यांच्या मृत्यूनंतर "जो श्रेष्ठत्मक सहवास आता राहिला नाही त्याचा मानसिक रीतीने अनुभव घेण्यासाठी, वेळोवेळी घडलेल्या गोष्टी व झालेली संभाषणे काही

सहज, काही विशेष कारणामुळे ध्यानात राहिली ती तशी सध्याचे स्थितीत अंतःकरणाचें सात्वत करण्यासाठी हा आठवणींचा ग्रंथ तयार केला.” पुस्तकाचा हेतु “ सार्वजनिक गोष्टीचा उल्लेख करण्याचा नसून रावसाहेबांच्या (रानड्याच्या) एकंदर आयुष्यक्रमाचे चित्र महाराष्ट्रीयपुढे नीटपणे ठेवण्यासाठी त्यांना (रमाबाईंना) स्वतःस असलेली व त्यांनी इतरांपासून मिळविलेली खाजगी माहिती प्रसिद्ध करण्याचा आहे.”

“ आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी ” या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य या त्याच्या हेतूत आहे. न्या. रानडे याचे सार्वजनिक कार्य एवढें विशाल होते की, त्याच्या कुठल्याहि एका विभागाच्या वर्णनासदेखील “आठवणी”एवढा ग्रंथ अपुराच पडला असता. रमाबाई त्या भानगडीतच पडल्या नाहीत. न्या. रानडे महाराष्ट्राच्या दृष्टीने केवढेही महान् पुरुष असले, तरी रमाबाईंच्या दृष्टीने ते त्याचे पतिदेव होते व त्याच दृष्टीने त्यांनी ‘ आठवणी ’मध्ये रानड्याचे चित्र रंगविले आहे. ‘ आठवणी ’मध्ये न्या. रानड्याचे जें दर्शन होते, तें ‘ महाराष्ट्राच्या थंडगार बर्फासमान गोळ्यांत नवचेतना निर्माण करणाऱ्या राष्ट्रपुरुषाचे ’ नसून रमाबाईंच्या नवऱ्याचें आहे.

न्या. रानडे हे राष्ट्रपुरुष म्हणून कसे होते ह्या गोष्टीपेक्षाहि एका स्त्रीचा नवरा या नात्याने ते कसे होते याचेच चित्र रमाबाईंच्या ‘ आठवणीत ’ दिसतें. सार्वजनिक पुढारी हे नेहमीच संसारी गृहस्थ म्हणूनहि चांगले असतातच असें नाही. सार्वजनिक कार्यकर्ता किंवा साहित्यिक म्हणून ख्यातनाम झालेल्या व्यक्तीच्या बायका जर रमाबाईं रानड्याचा किंता गिरवून आपापल्या आयुष्यांतील आठवणी लिहूं लागल्या, तर अनेक ‘ थोर ’ पुरुषांच्या थोरवीला कंगोरे गेल्यावाचून राहणार नाहीत.

रमाबाईंनी “ आमच्या आयुष्यातील आठवणी ” लिहिताना जी भूमिक घेतली आहे, ती भक्ताने केलेल्या नामसंकीर्तनाची आहे. न्या. रानड्याच्या ठिकाणी रमाबाईंची निःस्सीम भक्तिभावनाच या पुस्तकात पदोपदी व्यक्त होते. रमाबाईंच्या वेळचा काळ व परिस्थिति, रमाबाईंच्या मनावर लहान-

पणापासून झालेले विशिष्ट संस्कार, रमाबाईंच्या लग्नाच्या वेळीं त्याच आणि माधवराव रानड्यांच्या वयांत असलेलें एकवीस वर्षांचें अंत रमाबाईंना रानड्यांनीं आमरण ज्या तऱ्हेने वागवले ती वात्सल्यपूर्ण तऱ्हा वगैरे गोष्टी लक्षात घेतां रमाबाईंनीं माधवरावाविषयी मनात अनन्य-साधार भक्तिभाव बाळगावा यात काहीं नवल वाटत नाही. रमाबाई ज्या काळार तेव्हा वावरत होत्या, त्या काळच्या घरंदाज कुलीन स्त्रियांची सर्वसाधार रीतच पतीला-मग तो कसाहि असो-देव मानण्याची व त्याच्या सेवे आयुष्य वेचण्याची होती. सुदैवाने रमाबाईंना लाभलेला नवरा या भक्ति भावाला पात्र होता, हा भाग वेगळा.

“ आमच्या आयुष्यातील आठवणी ” हे मराठी वाङ्मयातील पहिलेच पुस्तक असे आहे की ज्यात पत्नीनें पतिविषयक आपल्या भावना, अनुभव व विचार खुल्या मनाने सांगितले आहेत. या पुस्तकाच्या प्रकाशनानंतर गेल्या तीन तपात अशा तऱ्हेचा प्रयत्न आणखी काहीं स्त्रियांनी केला आहे. त्याची संख्या मोजकी असली, तरी त्यांनीं आपापल्या पतीविषयीं ज्या पद्धतीनें विवरण केलें आहे, त्याचे सूक्ष्म दृष्टीने परीक्षण केल्यास, गेल्या छत्तीस वर्षांत स्वतःच्या पतीविषयीं जास्त जास्त मोकळेपणानें व निर्भयतेने लिहिण्याइतकें मनोधैर्य महाराष्ट्रीय महिलांच्या ठिकाणीं हलके हलके येत चाललें असल्याचें दिसून येईल.

बायकांच्या दृष्टिकोनातून निघणारीं नवऱ्याचीं हीं शब्दचित्रे खरोखरीच मोठीं मनोरंजक आणि उद्बोधकहि आहेत. रमाबाई रानड्यांनी प्रथम या दृष्टीने सुरुवात केली. रमाबाईंनीं आपल्या आठवणी लिहितांना माधवराव देव व आपण स्वतः भक्त ही भूमिका घेतल्यामुळें या पुस्तकांत रानड्यांच्या चित्रात गुणवत्तेचा रंगच सर्वत्र ठसठशीत प्रमाणात दिसतो हे साहजिक आहे. प्रथम-पत्नी वारल्यावर स्वतःच्या मताप्रमाणें पुनर्विवाह न करता स्वतःहून एकवीस वर्षे लहान असलेल्या कुमारिकेबरोबर लग्न केल्याबद्दल, न्या. रानड्यांना अनेकांनी ठपका दिला आहे; पण या गोष्टीबद्दल रमाबाईंनी आपला अभिप्राय असा नमूद केला आहे कीं,—

“मला तर उलट असे वाटते, कीं सर्व चरित्रामध्ये खऱ्या स्वार्थ-त्यागाचा व मनाच्या मोटेपणाचा जो कांहीं भाग असेल त्यामध्ये अत्यंत उदात्त व महत्त्वाचा भाग हाच आहे. यासंबंधाने कोणी कितोही आपापल्या दृष्टीप्रमाणे नांवे ठेवलीं तरी मला तर याबद्दल अत्यंत आदर वाटतो व खऱ्या भक्तीने एकंदर चरित्राकडे अवलोकन करणारापैकीं कोणासहि असंच वाटेरु.”

या उतान्यातील ‘खऱ्या भक्तीनें’ हे शब्द फार महत्त्वाचे वाटतात. कारण रमाबाईंनीं रानड्याच्या संबंध आयुष्याकडे अशाच ‘खऱ्या भक्तीनें’ पाहिलें असल्याची साक्ष या ‘आठवणी’ देतात.

“संसारत बायकोचा संबंध अगदी सावलीसारखा असतो” असें आपल्या पुस्तकात एके ठिकाणीं रमाबाईंनीं म्हटलें आहे व रमाबाईंचें पुस्तक वाचून झाल्यावर रमाबाईं माधवरावाची सत्तावीस वर्षे ‘सावली’ बनून कशा राहिल्या होत्या याचेंच चित्र मनावर उमटतें. तासगांवच्या मुलींच्या शाळेचा बक्षिससमारंभ होऊन रमाबाईंच्या हस्ते बक्षिसे वांटण्यांत आलीं तेव्हां मुलींना उद्देशून केलेल्या भाषणात रमाबाईंनीं सांगितलें कीं,

“विद्या, संपत्ति, अधिकार, यांसारखे कोणतेहि वैभव प्राप्त झाले असतां आपण अधिक नम्र व विनयशील होऊन आपल्या पतीशीं व बडोळ माणसांशीं आदरानें व आज्ञाधारकपणानें वागावें यांत आपलें कल्याण आहे.”

पतीशीं आदरानें व आज्ञाधारकपणाने वागण्यांतच आपलें कल्याण आहे ही रमाबाईंची आंतरिक श्रद्धा दिसते; ती केवळ व्याख्यानांतील टाळीची वाक्ये नव्हतीं. कारणः

“स्वतःला (रानड्यांना) ज्या गोष्टी पसंत असत, त्या गोष्टी कांहीं झाले तरी केल्या पाहिजेत; नाहीं तर राग येईल, हें मला (रमाबाईंना) पक्कें माहित असल्यामुळे स्वतःला हवी असेल तीच गोष्ट करण्यास मी

कधी चुकत नसे. एक जें माझे खऱ्या सुखाचें व समाधानाचें ठिकाण त्यांत अंतर येत नसे व ही एक समाधानाचो बाजू बळकट असेल तर घरांतील इतर कोणत्याहि माणसांकडून होणारा जाच व त्रास सोसण्याला मात्र अधिक बळकटी येईल, अशी माझी पक्की समजूत होती. .... कोणालाच बरेवाईट कांहींच न बोलतां मुकाटयानें स्वतःच्याच आवडीच्या दिशेन वर्तून ठेवण्याचा माझा मंत्रमंत्रो कल असे.”

असे रमाबाईनी एके ठिकाणी म्हटले आहे त्याची सत्यता या पुस्तकाचे पान नू पान पटवून देते.

काहींहि झालें तरी रानड्याना आवडत असत त्याच गोष्टी करण्याचा रमाबाईनीं क्रम ठेवला होता. याचे कारण रानड्यावर रमाबाईची अतोनात भक्ति होती. त्यानीच एके ठिकाणी म्हटले आहे:

“मला समजू लागल्यापासून माझ्या सर्व सुखाचा व आनंदाचा ठेवा काय ते एवढेंच ठिकाण (रानडे) आहे. संसारांत मला मुलेबाळे नाहींत ही उणीवसुद्धां मला कधीं भासली नाहीं. इतकी मी याच सह-वासांत संतुष्ट व गर्क आहे. राजेरजवाडे, संस्थानिक, जहागिरदार यांच्या बायका सततिसंपत्तीनें व अधिकारवैभवाने कितीहि थोर असल्या, तरी माझ्यापेक्षां त्यांचे सुख खास अधिक नसेल. स्वतःची (रानड्यांची) जोड मिळाल्यानें मला आज जी धन्यता व जे समाधान होत आहे तिला उपमा नाहीं.”

न्या. रानड्यांशी आपला जुळून आलेला संबंध हा रमाबाईना ईश्वरी प्रसाद वाटे. त्या म्हणतात,

“माझ्यामध्ये कुलीन घराण्याशिवाय स्वतःचा (रानड्यांचा) संबंध जुळण्यासारखे रूप, रंग, गुण किंवा विद्या यापैकीं कांहींच नसून केवळ परमेश्वराच्या कृपाप्रसादाने मला ही जन्माची जोड मिळून माझे जीवित धन्य झालें आहे.”

रानडे हे रमाबाईंना आपली एकमेव 'विसाव्याची जागा' वाटत. त्याच्या शब्दावर रमाबाईंची श्रद्धा चटकन बसे. रानड्याच्या "त्या प्रेमपूर्वक व शान शब्दाचा मनावर इतका परिणाम होई की, दिवसभर झालेला त्रास मी केव्हाच विसरून माझ्यासारखी सुखी कोणीच नाही, असे वाटून सकाळपर्यंत मी आनंदात असे." असे त्यांनी एके ठिकाणी म्हटलें आहे. रानड्याच्या ठिकाणी काहीं दैवी सामर्थ्य आहे असेहि रमाबाईंना कधी कधी वाटत असे. रमाबाईंच्यावर एकदा शस्त्रक्रिया करून घेण्याचा प्रसंग आला असता त्या वेळच्या आपल्या मनःस्थितीचे त्यांनी केलेले वर्णन त्याचा रानड्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन स्पष्ट करते. ऑपरेशन-टेबलावर क्लोरोफॉर्म देण्याच्या वेळी त्यांनी मनातल्या मनात प्रथम रानड्यांना व नंतर देवाला नमस्कार केला. आपल्यावर ईश्वराची कृपा आहे म्हणूनच आपण रानड्याच्या पदरी पडलो असे रमाबाईंना वाटे व ह्या सहवासाचे सुख आणखी काही दिवस मिळावे हेच त्यांना परम भाग्य वाटे. अर्थातच—

“माझ्या हातून स्वतःची सेवा घडली, व दुःखण्याबहाण्याच्या वेळेस माझा स्वतःला उपयोग झाला, तरच माझे जगण्याचे सार्थक आहे.”

असे त्यांना वाटावे यात नवल कोणते ?

“ज्या देदीप्यमान तेजोमय सौभाग्यसूर्यांच्या प्रकाशात मी मोठ्या भूषणाने व खऱ्या आनंदाने एकसारखी २७ वर्षे वागत होते, ते प्रत्यक्ष सेवा घेणारे दिव्य सूर्यरूपी पाय मला अंतरल्यामुळे अत्यंत दुःखरूप निविड अंधारात चांचपडत राहण्याचा प्रसंग पोहोचला ” असे रमाबाईंनी आपल्या-वरील दैवाघाताचे वर्णन केलें आहे. रानड्याकडे पाहण्याची रमाबाईंची 'आठवणीत' दिसून येणारी दृष्टि व वृत्ति पाहता या आठवणीच्या संभारांत पूजाद्रव्यावाचून दुसरे काही सापडणे शक्य नाही अशी साहजिक कल्पना होते. रमाबाईंनी रानड्यांच्या कुठल्याहि सार्वजनिक कार्याची चर्चा किंवा साधा निर्देशहि करण्याचा पुस्तकात प्रयत्न केलेला नाही. या 'आठवणी'त

रानड्यांचें जें वर्णन आदळतें, तें रमाबाईंचे पति माधवराव यांचेंच सर्वस्वी आहे. रानड्यांच्या रमाबाईंशीं वागण्याच्या पद्धतीचा एक ठरीब नमुनाच या आठवणींतून दृष्टीस पडतो. “ आपण न बोलतां, न सांगतां आपल्या माणसानें (रमाबाईंनीं) मात्र आपल्याच धोरणानें वागलें पाहिजे. अशी स्वतःच्या मनाची अट असे.”

रानड्यांनीं एके प्रसंगीं रमाबाईंना बजावलें, “ आपलें माणूस धोरणानें वागलें नाहीं तर तें कोणाला बरें आवडेल ? एकदां आपल्या माणसाच्या आवडीची दिशा समजली म्हणजे तीच बळकट धरावी, म्हणजे दोघांनाहि त्रास होणार नाहीं.”

रानडे रमाबाईंना कसे वागवीत याची कल्पना एकदोन आठवणींवरून करतां येते. सखू व नानू या दोन मुळांपैकीं सखूला बरोबर लाहोर-कांप्रेसला न्यावी व नानूला मुंबईस ठेवावें हें रमाबाईंना पटेना; तेव्हां रानड्यांनीं सांगितलें, “ या पंचायतींत तूं पडूं नकोस. मी सांगतां तसें कर. जी गोष्ट करावयाचीच आहे तिची वाटाघाट करीत बसूं नये. सांगितलें तसें करावें.” आणखीहि एका प्रसंगीं रमाबाईंनीं कांहीं शंका काढली असतां रानड्यांनीं त्यांना सांगितलें, “ मी जें सांगेन तें मुकाट्यानें करावयाचें टाकून उलट कांहीं तरी विचारीत बसतां, याचा काय अर्थ ? ”

आमच्या आयुष्यांतील कांहीं आठवणी काळजीपूर्वक वाचल्या तर हें लक्षात येतें कीं, रमाबाईंची रानड्यांविषयींची भावना निरतिशय भक्तीची दिसते. रानड्यांची रमाबाईंविषयींची भावना वात्सल्यपूर्ण सत्ताधिकार्याची दिसते. रानड्यांनीं रमाबाईंना ‘मी सांगतां तें मुकाट्यानें कर’ असें हरेक प्रसंगीं म्हटलें आहे. रमाबाईंना कांहीं विचारस्वातंत्र्य रानड्यांनीं दिव्याचें एकहि उदाहरण संबध पुस्तकांत सांपडत नाहीं याचें मात्र राहून-राहून आश्चर्य वाटल्यावाचून राहत नाहीं. रमाबाईंची यासंबंधीं कसलीच तक्रार नाहीं आणि रानड्यांविषयींचा त्यांचा भक्तिभाव पाहतां असा कांहीं विचारहि त्यांच्या चित्ताला स्पर्श करणें शक्य दिसत नाहीं. पण त्यांनीं

अत्यंत भक्तिभावानें आपल्या पतीविषयीं जें लिहिलें आहे त्याची जर योग्य चिकित्सा केली, तर हा विचार मनांत येणें अपरिहार्य आहे. रानड्यांनीं रमाबाईंना शिकविलें, पण त्यापार्यीं रमाबाईंना सोसाव्या लागलेल्या घरगुती छळाचा बंदोबस्त करण्याचा काडीमात्रहि प्रयत्न त्यांनीं केला नाही, रमाबाईंना शिक्षणविषयक सार्वजनिक कामांत यथाशक्ति भाग घेण्यास उत्तेजन दिलें, पण साध्यासुध्या गोष्टींतसुद्धा “ मी सांगतां तें तूं मुकाटयानें कर ” ही वृत्ति कधीं सोडली नाही. रानडे आणि रमाबाई यांच्या विद्वत्तेत आणि वयांत असलेल्या अंतराचा तो अपरिहार्य परिणाम होता हें मान्य केलें, तरीहि भक्ताच्या निस्सीम भक्तीनें देव फारसा पाक्षरला नाही हा आक्षेप शिल्लक राहतोच.

संसारांत बायको ही नवऱ्याची केवळ सावली आहे असा उल्लेख रमाबाईंनींच ‘ आठवणींत ’ एके प्रसंगीं केला आहे आणि सत्तावीस वर्षे त्यांनीं रानड्यांची ‘ सावली ’ बनूनच आयुष्य काढण्यांत धन्यता मानली व मिरवली. रानड्यांनीं मात्र आपल्या सावलीपेक्षा अधिक मोठी प्रतिष्ठा रमाबाईंना यावी असा प्रयत्न केल्याचें या पुस्तकावरून तरी दिसत नाही. आपण म्हणूं तें सर्व बायकोनें मुकाटयानें करावें, त्यांसंबंधीं कसलीहि शंका तोंडानें नुसती उच्चारूंहि नये असा रानड्यांचा खाक्या दिसतो. स्वतःच्या पत्नीबाबतहि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वाचा आदर ठेवण्याचें आगर-करी धोरण रानड्यांना मान्य नव्हतें. प्रार्थनासमाजातील उपासनेला एरवीं रमाबाई गेल्या नाहींत तरी रानड्यांची तक्रार नसे; पण त्याची स्वतःची ज्या दिवशीं उपासना असेल, त्या दिवशीं मात्र रमाबाई उपासनेला उपस्थित असल्या पाहिजेत व उपासनेची त्यांना समजहि पडली पाहिजे असा रानड्यांचा कटाक्ष दिसतो. सर्वांत आश्चर्य वाटतें तें या गोष्टीनें कीं, रानडे एवढे विद्वान् व सुधारक असतांहि, तत्कालीन सनातनी स्त्रियांच्या पद्धतीप्रमाणें रानड्यांच्या जेवलेल्या उष्ट्या ताटातच रमाबाई स्वतः जेवायला बसत, या घाणेरड्या पद्धतीला रानड्यांनीं मनाई केली नाही !

निरतिशय भक्तिभावाने रमाबाईंनी केलेल्या रानड्यांच्या नामसंकीर्तनांतहि चिकित्सक दृष्टीला असले कांहीं खेदकारक प्रसंग स्पष्ट दिसतात. स्वतःला नकळतच रमाबाईंनी माधवरावाच्या स्वभावातील या गोमा 'आठवणींत' उघड केल्या आहेत. रमाबाईंपेक्षा जास्त स्पष्टपणाने आणि स्वतःच्या अस्मितेची जाणीव ठेऊन स्वतःच्या पतीविषयी ज्या स्त्रियांनी लिहिले, त्या लिखाणांतून त्यांच्या पतिदेवाची वाङ्मयमूर्ति कसकशी निर्माण होते ते आपण क्रमशः पाहूंच. म्हणजे गेल्या तीन तपात बायकांचा नवऱ्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा व किती बदलला आहे तेहा आपणास कळून येईल.

आनंदी—गोपाळ

‘आमच्या आयुष्यांतील काहीं आठवणी’ या रमाबाई रानड्याच्या

पुस्तकाच्या प्रकाशनानंतर डॉ. सौ. आनंदीबाई जोशी यांचे चरित्र प्रसिद्ध झाले असले, तरी रमाबाईंनी आपल्या आठवणी कागदावर लिहून काढण्यास सुरुवातहि करण्यापूर्वी किती तरी वर्षे आनंदीबाई जोशी यांचा इहलोकचा चरित्रग्रंथ आटोपला होता ! म्हणजे कालमानाने बोलायचे तर आनंदीबाईंनी आपल्या पत्रांतून आपल्या नवऱ्याचे जें शब्दचित्र चितारलें आहे, ते रमाबाईंनी ‘आठवणी’तून रंगवलेल्या माधवरावांच्या चित्रापूर्वीचे आहे. मात्र तें चित्र खाजगी पत्र-व्यवहाराच्या स्वरूपाचे असल्यामुळे वाङ्मयाच्या केशीवर तें रमाबाईंच्या ‘आठवणी’नंतर आलें !

एका दृष्टीने या पत्रव्यवहारांतून आनंदीबाईंच्या लेखणीने काढलेले आपल्या पतीचे चित्र अपूर्ण आहे. कारण आनंदीबाईंच्या चरित्रांत आनंदीबाईंनी गोपाळरावांना लिहिलेलीं पत्रे दिलीं आहेत, तशीं गोपाळरावांनीं

आनंदीबाईंना लिहिलेलीं पत्रे फार दिलेलीं नाहीत. त्यामुळे आनंदीबाईंनी पत्रांत लिहिलेल्या मजकुराच्या संदर्भावरूनच गोपाळरावांनी आपल्या पत्रांत काय लिहिलें असावें याचा तर्क बसवावा लागतो. या खाजगी पत्र-व्यवहारानें ही जशी एक गैरसोय केली आहे, तद्वत् एक मोठी सोयहि केली आहे. ती ही कीं, हीं पत्रे केवळ नवरात्रायकोमधील खाजगी मामला असल्यानें त्यांत कमालीचा मोकळेपणा व धरगुतीपणा दिसून येतो. या कारणानेंच या पत्रव्यवहारांतून आनंदीबाई आणि गोपाळराव यांच्या स्वभावाच्या, वर्तनाच्या आणि परस्परांविषयींच्या भावनेच्या छटा सहजरम्य स्वरूपांत पाहावयास मिळतात. हीं पत्रे प्रसिद्धीसाठीं मुळींच लिहिलेलीं नाहीत. 'जे काय आपणांस वाटतें, ते मोकळेपणीं एकमेकांशीं बोलून अशाच तऱ्हेनें सत्य कोणतें तें ठरवून टाकू,' या बुद्धीनेंच हीं पत्रे लिहिलीं आहेत. त्यांना सूर्यप्रकाश दिसावा अशी अंधुकहि अपेक्षा आनंदीबाईंच्या मनांत नव्हती. उलट, हीं पत्रे पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्याचा विचार एकदा गोपाळरावांनीं सुचवला असतां, 'आपलीं पत्रे एक वेळ जाळून टाका, पण तीं पुस्तकरूपांत छापून जगाचें हसें ओढवून घेऊं नका,' असा निग्रहाचा जबाब आनंदीबाईंनीं एका पत्रांत दिला आहे.

गोपाळराव कितीहि विक्षिप्त असले, तरी त्यांनीं आनंदीबाईंचीं पत्रे न जाळतां जपून ठेवण्यांत महाराष्ट्रावर उपकारच केले, असें आतां म्हटलें पाहिजे. कारण आनंदीबाईंची महान् योग्यता नीट समजण्यास त्यांचीं हीं पत्रे हें एक उत्कृष्ट साधन आज त्यामुळे उपलब्ध झालें आहे. आतां, या पत्रांतून खुद्द गोपाळरावांचें जें व्यक्तिदर्शन होते तें, गोपाळरावांच्या दृष्टीनें, फारसें सुखकारक नाही हें खरें; पण तो दोष आनंदीबाईंच्या पत्रलेखनाचा नसून, खुद्द गोपाळरावांच्या स्वभावाचा आहे, त्याला कोण काय करणार?

आनंदीबाईंचा जीवनग्रंथ अवघा बावीस वर्षांचा आहे. एवढ्या अल्प वयांत अमेरिकेसारख्या दूरच्या देशांत एकटीनें जाऊन चार वर्षे विद्याभ्यासांत काढणाऱ्या स्त्रीचें चरित्र हें एखाद्या अद्भुत कादंबरीसारखें वाटतें.

पण आनंदीबाईंच्या मोठेपणाचें वर्णन करित बसण्याचा माझा येथें हेतु नसल्यानें त्यांच्या चरित्रांतील एका विवक्षित गोष्टीपुरतेंच माझे विवेचन मर्यादित ठेवणें भाग आहे. आनंदीबाईंचे पति गोपाळराव जोशी हे वास्तविक पाहतां आनंदीबाईंच्या मानानें अगदीं सामान्य गृहस्थ वाटतात. त्यांच्या हातून जें काहीं साहसकार्य झालें ते देखील त्यांच्या स्वभावांतील विक्षिप्तपणामुळेंच त्यांच्याकरवीं घडलें असें म्हणणें सत्याला अधिक धरून होईल ! या स्वभावजन्य विक्षिप्तपणाचा आनंदीबाईंना फायदा आला, तसाच त्यांना त्रासहि खूप सोसावा लागला. पण आनंदीबाईंच्या मनाचा मोठेपणा यांत दिसून येतो कीं, वेळप्रसंगीं नवऱ्याची स्पष्टास्पष्ट खरडपट्टी काढण्यास त्यांनीं कमी केलेलें नसलें, तरी गोपाळरावांनी आपणासाठीं काय केले याची जाणीव त्यांच्या ठिकाणी सदैव जागृत दिसते. आनंदीबाईं गोपाळरावांना लिहिलेल्या एका पत्रांत म्हणतात,—

“ अभ्यास खेरीज करून एक आपल्या पत्रापासून मात्र मला आनंद व समाधान होतें. आपणास गोड लागवें म्हणून मी आपल्या तोंडासमोर असें म्हणून, असें मुळींच समजूं नका. कारण मी तसें करणारी नव्हे, हे आपणांस माहितच आहे. या जगांत आपली जागा कशानेच भरली जाणार नाही. आपल्या शब्दसामर्थ्यानें आपण मजसाठीं काय काय केले, हें मी जाणून व त्याविषयीं कृतज्ञ नाहीं काय ? आपण माझे नेते, शास्ते, समाधानकर्ते व त्राते आहां. इतकेच नव्हे, तर आपण मला गुलामगिरींतून मुक्त करून झियांच्या उत्तम पदवीप्रत नेऊन ठेवले आहे व त्यामुळे मी सदैव कृतज्ञ राहीन.”

या पत्रांत आनंदीबाईंसाठीं गोपाळरावांनीं काय केले तें समर्पकपणें मांडलेलें आहे. एरवीं कल्याण येथील एका साधारण इसमाची पुरी अक्षरओळखहि होण्यापूर्वीं अकराव्या वर्षी विवाहित होऊन तेराव्या वर्षी

मातृपदाला पोंचलेली मुलगी बाविसाव्या वर्षी वारली तेव्हां एक “ जागतिक व्यक्ति ” ठरती ना ! आनंदीबाईंच्या हातून जे कांहीं झाले त्याच्या मागे गोपाळरावांचीच प्रेरणा सर्वस्वी होती हे विसरतां कामा नये. किंबहुना गोपाळरावांची पहिली बायको वारल्यानंतर आनंदीबाईंशीं त्यांचें लग्न झालें तेव्हा त्यांनीं अटच घातली होती कीं,—

“ मी हिला मला आवडेल त्याप्रमाणें शिक्षण देईन; याजबद्दल तुम्ही मागाहून कुरकुर कराल तर माझ्या कामास पडणार नाही.”

स्त्री-शिक्षणाबाबत गोपाळरावांचा पार कटाक्ष होता. त्या आपल्या आनंदीच्या तत्त्वासाठीं त्यांनीं हरएक प्रकारचा त्याग केल्या आहे. गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धांत स्त्रियांना शिक्षण देण्याची कल्पनादेखील समाजात पापासमान मानली जात होती. अशा स्थितींत गोपाळरावांनी आपल्या बायकोला शिक्षण देण्याचा आग्रह धरला व तो पूर्णपणें तडीसहि नेला. त्यासाठीं त्यांना द्यावी लागलेली किंमत मात्र जबर होती. आसेष्टवर्गाशीं त्यांचें वितुष्ट आलें. खुद्द गोपाळरावांच्या वडिलांनीं त्यांचें तोडहि पाहावयाचें नाहीं अशी प्रतिज्ञा केली. महाराष्ट्रांत कोल्हापूर, मुंबई, अलिबाग वगैरे गांवीं ते नोकरीनिमित्त गेले; पण तेथें आपल्या बायकोला शिक्षण घेण्याच्या कामीं समाजाकडून त्रास होतो हें दिसून आल्यामुळें त्यांनीं कच्छ व पुढें बगाल इतक्या लांबच्या प्रांतांत बदली करून घेतली. तेथेंहि आनंदीबाईं शिक्षण घेतात म्हणून त्यांना तेथील समाजाकडून खूप त्रास झाला. पण या सान्या सामाजिक त्रासाला गोपाळरावांनीं धैर्यानें तोंड दिलें व आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें आपल्या बायकोला “ आवडेल तितकें शिक्षण दिलें.”

स्त्रीशिक्षणावरील ही जबर निष्ठा हा गोपाळरावांचा प्रशंसनीय गुण होता व त्याबद्दल आनंदीबाईंनीं त्यांच्याविषयीं प्रगट केलेली कृतज्ञताहि योग्य आहे. या निष्ठेच्या वेदानेंच असेल कदाचित्, पण गोपाळरावांनीं आनंदीबाईंना या शिक्षणापार्यां बोचून छळलें व आनंदीबाईं अमेरिकेहून डॉक्टर होऊन आल्यावरहि त्यांना “ तुम्ही मोठी तलवार मारून आलांत,”

असें घालूनपाडून बोलून याच्या जीवावरच्या दुःखण्यातहि एकीकडे त्यांची मनोभावाने सेवा करित असतांना, तोंडाने आनंदीबाईंना मानसिक यातना देण्यास कमी केले नाही! आनंदीबाईंनीं शिकावें,—खूप शिकावें, शिकून सर्व हिंदी छियांना आदर्श व्हावें अशी गोपाळरावाची मनःपूर्वक इच्छा होती. हा त्यांचा मुधारकी स्वभाव वाखाणण्यासारखा होता; पण त्याबरोबरच आपली बायको जास्त शिक्षणानें बेइमान बनली, चढेल झाली, घमेडखोर झाली, वगैरे वगैरे आरोप विचान्या आनंदीबाईंवर करून तिला मनस्ताप देण्याइतका संशयबोर सनातनीपणाहि त्याच्या स्वभावांत कुठें तरी लपून बसलेला दिसतो! गोपाळरावांच्या स्वभावांत जो विक्षिप्तपणा दिसून येतो तो त्यांच्या मनोवृत्तीतील या द्विदल व्यवस्थेनें आलेला आहे.

आनंदीबाईंचें गोपाळरावांशीं लग्न झालें, तेव्हां त्यांचें वय अकरा वर्षांचें होते. योगायोगाची गंमत अशी कीं, रमाबाईं रानड्यांचें लग्नहि अकराव्या वर्षीच झालें. गोपाळरावाप्रमाणेंच माधवराव रानडे विधुर होते व दोघांचीहि आपापल्या बायकांना शिकवून तयार करण्याची उमेद होती. पण एरवीं गोपाळराव आणि माधवराव या दोघांत साम्यापेक्षां विरोधच जास्त होता. माधवराव रानडे हे एक भारतीय कीर्तीचे थोर व विचारी पुढारी होते, तर गोपाळराव हे स्वतः फार न शिकलेले एक साधे पोस्टमास्तर होते. माधवरावांचा स्वभाव अत्यंत शांत व धिमा, तर गोपाळरावांचा तितकाच कोपिष्ट व उतावळा! या स्वभावभेदामुळें माधवरावांपासून रमाबाईंना सर्व प्रकारें सुखलाभ झाला, तसा गोपाळरावांपासून आनंदीबाईंना होऊं शकला नाही. एक गोष्ट मात्र सांगितली पाहिजे कीं, रानड्यांनीं रमाबाईंचें सारें शिक्षण घराच्या चार भिंतींआड केलें. त्यामुळें रमाबाईंना शिक्षणापायीं सामाजिक त्रास सोसण्याची पाळी कधींच आली नाही. त्यांना घरांतील जीर्णमतवादी म्हातान्या बायकांचीं बोलणीं खावीं लागलीं त्यांचाहि बंदोबस्त माधवरावांनीं केला नाही! उलट गोपाळरावांनीं आपल्या पत्नीच्या शिक्षणा-

साठीं स्वतःचे आसेष्ट दूर सारले. आनंदीबाईं शाळेंत जात, त्यामुळें त्यांना सामाजिक त्रास सोसावा लागल. त्यासाठीं गोपाळरावांनीं निरनिराळ्या गांवीं स्वतःच्या बदल्या करून घेतल्या; पण तेव्हांच्या सामाजिक कोत्या कल्पनांमुळें होणारा त्रास फारसा कमी झाला नाही.

गोपाळराव फार उतावीळ स्वभावाचे होते. लग्नानंतर तीनचार महिन्यांनींच बायकोच्या शिक्षणाचा लकडा त्यांनीं सुरू केला. त्यापार्थीं गोपाळरावांनीं स्वतः सर्व प्रकारचा त्रास सोसला आहे, हे मी वर सांगितलेच आहे. आनंदीबाईंना शाळा, शिक्षण करून घरात स्वैपाकपाणीहि करावे लागे. त्यामुळे त्या अल्पवयी बालिकेवर कामाचा बोजा पडून तिला केव्हा केव्हा कंटाळा येई. अशा वेळीं “गोपाळराव आणि आनंदीबाई दोघेहि उपाशी,—बाजाराच्या डाळफुटाण्यावर राहत. उपास घडला तरी गोपाळराव कधीं रागें भरले नाहीत; पण ‘शिकण्यात मात्र कधीं अडथळ येता कामा नये’ असें त्यांचें सांगणें असे.”

गोपाळरावांचें आनंदीबाईंवर निस्सीम प्रेम होतें व त्यांना मोठेपणा प्राप्त व्हावा म्हणून त्यांनीं सर्व तन्हेनें काबाडकष्ट केले हें खरे आहे. आनंदीबाईंच्या मानानें आपली योग्यता कांहींच नाही याचीहि त्यांना जाणीव दिसते. ते एका पत्रांत लिहितातः—

“आपला (आनंदीबाईंचा) दृढनिश्चय व आपल्या मनाची शक्ति पाहून, मला वाटते, मी आपल्यापुढे काब पदार्थ आहे ! हें मी खरोखर गंभीरपणानें लिहित आहे. अशी खो खचितच दहा लाखांमध्ये पखादी आढळेल किंवा नाही, याचा मला संशयच वाटतो ! ”

आनंदीबाईंविषयींची गोपाळरावांची ही भावना मनापासूनची आहे. आणि तरीहि गोपाळरावांनीं आनंदीबाईंना कसें वागविलें याचें वर्णन खुद्द आनंदीबाईंनींच एका पत्रांत केलें आहे तें असें,—

“ आपल्या प्रिय अंतःकरणास मागेल गोष्टो काढून दुखवावे अगर आपल्या प्रीतींत अंतर आणावे, असा माझा मुळींच हेतु नाही. फक्त जी काय माझी विनंति आहे, तो होई, आपण संथपणा धारण करावा. यापेक्षां मल्लाच अर्थ मनांत आणूं नये. नाही तर तसे करून माझे अंतःकरण विदीर्ण करून टाकाल ! आपण ज्या रीतीनें मला वागविले, ती सुष्ट होती किंवा दुष्ट होती, हे ठरविणें फार कठीण आहे. जर मला विचाराल तर ती चांगली होती व नव्हती, असेच उत्तर देईन. जर तिचा नीट विचार करून परिणाम मनांत आणला, तर तो चांगलो वाटते; परंतु तिचा परिणाम लहान मुलाच्या मनावर होण्याचा कसा संभव आहे, याच न्यायदृष्टीनें जर विचार केला, तर ती रीत फारच वाईट, असे म्हणणें भाग वेते. दहावे वर्षीं म्हणजे अगदींच लहानपणीं अंगावर मोडलेलीं लांकडे, बाराव्या वर्षी फेकून मारलेल्या खुर्च्या, बुकें व ‘ मी तुला टाकून देईन ’ अशा प्रकारच्या धमक्या, व तसेच चवदाव्या वर्षी अंमलांत आणलेले नाना प्रकार, हे सर्व त्या त्या वयाच्या, शरीराच्या व मनाच्या मानानें अतिच कडक होते. लहानपणीं मुलांचे मन विकास पावलेले व शरीर पक्व झालेले नसतें. तेव्हां या स्थितींत मीं काय केले, हे आपणांस माहितच आहे. आपण म्हणत होतां, त्याप्रमाणे त्या पोरकट वयांत मी आपणांस सोडून गेलें असतें तर काय झालें असतें ? मी गमावले असतें. (व अशा कितो तरी मुली सासूच्या व नवऱ्याच्या जाचानें घरदार सोडून गेल्या आहेत.) मीं जर तसें काहीं अविचारानें केले, तर माझ्या बापाच्या अब्रूला धक्का बसेल, ही भीति मला वाटत होती; म्हणून मीं तसें काहीं केले नाहीं. तसें माझ्या हातून तेव्हां होईल, असें मला मुळींच वाटत नव्हतें; (ते मी इतकी लहान असतांना माझ्या मनांत कां आले, हें मला समजत नाहीं.) आणि आपण मला जिवंत ठेवूं नये, मारून टाकावे, अशी मीं आपणांस विनंति केली होती. आपल्या नवरात्रायाकेंत कोणत्याहि प्रकारचे कायद्याचे बंधन कित्येक शतकांपासून नाहीं, व जरी असले, तरी ते स्त्रियांचे विरुद्धच ! आणि म्हणूनच, आपणांस मजवर खुर्च्या मोडूं देऊन, गप्प बसण्याखेरीज दुसरा मार्गच नव्हता. हिंदु स्त्रीस एक चक्र शब्द

बोलण्याचा, अगर आपल्या नवऱ्यास उपदेश करण्याचा कोणताही अधिकार नाही. तर उलट, नवऱ्याला काय वाटेल तं करूं देऊन गप्प बसण्याचा आहे. शांत वृत्ति हो प्रत्येक हिंदु नवऱ्यास, आपल्या बायकोपासून शिकायला उत्तम मार्ग आहे. (आतां मी जी काय झालं आहे, ही जर आपण नसतां तर कधींच झालं नसतं, हं मला समजत नाहीं असं नाहीं व त्याकरितां सदोदित मी आपली ऋणी आहे; परंतु मी अशी शांत होतं, हं आपणांस नाकबूळ करितां येणार नाहीं.) मीं हं सर्व भोगायला जन्म घेतला होता.”

या लांबलचक उतान्यावरून गोपाळराव आणि आनंदीबाई याजमधील पतिपत्नीविषयक संबंधावर चांगलाच प्रकाश पडतो. गोपाळरावांनी आनंदीबाईंना कोंवळ्या वयात यथेच्छ मारझोडहि केली. पत्नीकडे या रानटी वृत्तीने पाहण्याची गोपाळरावांची वृत्ति शेवटपर्यंत कायमच होती. फक्त काठीने मारझोड करण्याऐवजी ते पुढें शब्दांनी बायकोला झोडून काढूं लागले, एवढाच फरक ! अमेरिकेंत आनंदीबाई एकट्या राहत होत्या तेव्हां त्यांना “पत्र लिहितांना, जितके गोड शब्द घालवतील तितके घालीत जा. कारण, ती (आनंदीबाई) परमुलुखांत आलेली आहे. तिला जितकें सुख होईल तितकें दिलें तरच तिची प्रकृति बरी राहील. नाहीं तर ती मनांतल्या मनात कुडून कुडून आपल्या जीवाला अपाय करून घेईल.” असा स्पष्ट इशारा गोपाळरावांना मिळाला असतांही अगदीं क्षुल्लक कारणानें आनंदीबाईंना वाईट वाईट लिहिण्याची गोपाळरावांची खोड नाहींशी झाली नाहीं !

आनंदीबाईंना गोपाळराव इतकीं उलटसुलट पत्रें लिहीत कीं, “आपल्या पत्रांचा ताळमेळ मुळींच जमत नाहीं,” असें आनंदीबाईंनीं एका पत्रांत लिहिलें आहे. एका पत्रात गोपाळरावांनीं आनंदीबाईंवर बेइमानीपणाचा आरोप केला, तेव्हां आनंदीबाईंना सात्त्विक संताप आला. त्यांनीं गोपाळरावांना खडसून लिहिलें,—

“आपण मजबर बेइमानीपणाचा आरोप ठेवाल असे मला वाटलें नव्हतं. हा आरोप सहन करणे फारच कठीण आहे. ! ...मी आपणास

खात्रीपूर्वक सांगत कीं, जेव्हां आपला व तिच्या विथोग झाला, तेव्हां जशी ती होती, नशीच व त्याच स्थितीत अद्यापहि आपली बायको आहे.”

गोपाळरावांच्या स्वभावात उतावळेपणा हा मोठाच दोष दिसतो. त्यांच्या उतावळेपणाने आनंदीबाईंना त्रास होई. “आपल्या नेहमींच्या उतावळेपणामुळे मला आपल्याविषयी फारच काळजी लागते. एकदां का (आपल्या) वृत्तीत बदल झाला कीं, मग विचाराचें देखील वजन पडत नाही,” असें आनंदीबाई म्हणतात. आणखी एका पत्रांत आनंदीबाईंनी लिहिलें आहे, “आपला स्वभाव अतिशय उतावीळ आहे. त्यामुळे किंचित् दिलगिरी वाटते !” गोपाळरावाना आनंदीबाईंच्या स्वभावाची कल्पना कधीच आली नाही, याचीहि पक्की जाणीव आनंदीबाईंना दिसते. “माझे अंतःकरण ह्या वेळेपर्यंत तर पूर्ण कोणास माहित नाही. आपणांस त्यात काय आहे, हे मात्र माहित आहे. पण ते किती खोल आहे, हे आपणांस कधी कळणार नाही.” गोपाळरावाचा उतावळा, रागीट स्वभाव आणि स्वतःची शांत वृत्ति याची जाणीव ठेवून आपल्या ठिकाणच्या संथपणाचें गोपाळरावांनी अनुकरण करावें असेहि एका पत्रांत आनंदीबाईंनी सुचवले आहे. ही गर्वभावना नव्हती. गोपाळरावांनी आनंदीबाईंवर एकदां गर्विष्ठपणाचा आरोप केला तेव्हा त्यांनी आपल्या नवऱ्याला बजावले,—

“मला आज घटकेपर्यंत अभिमानाचा विटाळ झाला नाही व होईल तितका प्रयत्न करून त्यापासून दूर राहण्याचा माझा विचार आहे. मी इतर स्त्रियांच्या नवऱ्याप्रमाणे आपणांस समजत नाही व आपणहि दुसऱ्या बायकांप्रमाणे मला समजू नये !”

नवराबायकोच्या या सर्व पत्रापत्रीवरून या दोघां पति-पत्नीचें स्वभावचित्र काढतां येते. गोपाळरावांनी आनंदीबाईंना शिकवले व मोठेपणा प्राप्त करून दिला खरा; पण स्वतःच्या मनाचा कोतेपणा गोपाळरावांना शेवटपर्यंत टाकतां आला नाही ! गोपाळरावांनी मारझोड केली तेव्हां

आनंदीबाई लहान होत्या म्हणून त्यांनी 'मला मारून टाका' अशी सूचना केली. पण आनंदीबाई प्रौढ झाल्यावर, आपल्या नवऱ्याला स्वतःच्या अंगचे शांतपणा, सोशिकपणा वगैरे गुण घेण्याचा उपदेश करण्याइतक्या धीट झाल्या आहेत. गोपाळरावांच्या अनेक उतावळ्या उद्योगांवर आनंदीबाईंनी जेथल्या तेथे खरमरीत टीका केली आहे. पण तसे करतांना गोपाळरावांना वाईट वाटू नये म्हणून शक्य तितकी काळजीही घेतलेली आहे.

गोपाळरावांच्या उतावळ्या व कोपिष्ट स्वभावाचे चटके शेवटपर्यंत बसत असतांही आनंदीबाईंनी त्यांना आपले सुखनिधानच मानले आहे. एका पत्रांत "या जगांत आपणच माझे सर्वस्व आहांत" असे त्यांनी गोपाळरावांना उद्देशून लिहिले आहे. दुसऱ्या एका पत्रांत आनंदीबाईंनी लिहिले आहे की "माझ्या हृदयातून आपण तर दूरच होत नाही. मी हातांनी जरी काम करीत असते, तरी माझे मन एकाच विषयाकडे (गोपाळरावांकडे) लागलेले असते. आपणाविषयी चिंतन करीत असतां उल्हासवृत्ति व आशा-दया पुष्कळ असतात." गोपाळरावांचा सारा छळ सोसूनही आनंदीबाईंची त्यांच्या ठिकाणी निष्ठा अशी होती की, "मी जी नम्र सेवक त्या मला माझा देह आपल्याकरितां खर्ची घालण्यास जर ईश्वर परवानगी देईल, तर मग काय आनंदच आनंद!" दुसऱ्या एका पत्रांत आनंदीबाई म्हणतात, "सर्व दुःखे मी एकटी सोसण्यास तयार आहे. परंतु सर्व सुखे मात्र आपणाजवळ असतांनाच मिळावीत." आणखी एका पत्रांत त्या म्हणतात,—

“मो आपल्याबरोबर अंधारकोठडीत जरी असले तरी ज्या मला सुख वाटते, तोच मो जर एकाद्या राजमंदिरांत एकटी राहिले तर ते होणार नाही.”

आनंदीबाईंची पतिविषयक ही भावना लक्षांत घेतल्यावर गोपाळरावांनी ज्या प्रकाराने आपल्या बायकोला वागविले त्याचा काळेकुट्टपणा अधिकच

भीषण भासतो. गोपाळराव क्षुल्लक कारणानेहि आपल्या बायकोवर घाणेरडे आरोप करून तिला पत्रद्वारे यातना देत, या प्रकाराबद्दल खुद्द आनंदी-बाईनीच त्याची कानउघाडणी केल्याचे दाखले मी बर दिलेच आहेत. तरीहि 'आपली पत्रे फार गोड असतात,' असे एका पत्रांत आनंदीबाईनी लिहिलेच आहे ! गोपाळरावांनी त्यांना शिकविण्यासाठी हवे तें केले हें खरें, पण त्याबरोबर तिला वागवितांना फारशी माणुसकी दाखविली नाही असेच आनंदीबाईच्या काहीं पत्रांवरून दिसते. खुद्द गोपाळरावांनाहि आपल्या या वर्तनाची जाणीव दिसते. कारण ते एका पत्रांत म्हणतात,—

“ मला वाटते मी आपणास (आनंदीबाईना) फारच निष्ठुरपणाने वागविलें व अगदीं शेवटपर्यंत आपला संतोष ठेवण्याविषयी मी मुळींच बल केला नाहीं. या पृथ्वीवर परमेश्वराने माझ्याकडून अधिक निर्दय मनाचा प्राणी निर्माण केला नसेल !...मी निर्दय आहे, निष्ठुर आहे, तथापि माझे प्रेम तुम्हावर नाहीं असं मला वाटत नाहीं.”

गोपाळरावाचा स्वभाव तऱ्हेवाइक होता व त्यामुळेच त्यानी आनंदी-बाईना ज्या तऱ्हेने वागविले ती 'दुष्ट होती कीं सुष्ट होती, हें ठरविणें कठीण आहे,' असे आनंदीबाईचे मत झालें. योग्यतेच्या दृष्टीने पाहिलें तर आनंदीबाईपुढे गोपाळराव अगदीं सामान्य इसम आहे. पण शेवट-पर्यंत आनंदीबाई मात्र त्याच्या विलक्षण धाकांत होत्या. शेवटच्या आजारांत आनंदीबाईना भेटावयास येणाऱ्या माणसाशी बोलण्याने त्यांना त्रास होई, दुखणे वाटे; म्हणून त्यानी कोणाची भेट घेण्याचें नाकारलें तर ते गोपाळरावांना घमंडखोरपणाचे वाटे. ते म्हणत, “ तुम्ही मोठी तलवार गाजवून आलात, म्हणून लोक तुमच्या भेटीस येतात, तर त्यांचा अनादर करूं नका.” वास्तविक या आजारात गोपाळरावांनी बायकोची शुभ्रूषा जीव टाकून केली. पण एकीकडे शुभ्रूषा करित असतां तिला दुसरीकडे छळण्यासहि कमी केले नाही ! हा छळ गोपाळरावांनीं

नकळत केला असेल, हे खरे असेल. पण जी स्त्री अमेरिकेहून डॉक्टरीण होऊन आली, जिची योग्यता गोपाळरावांहून अनंत पर्तीनी मोठी होती (खुद्द गोपाळरावांनींच तिला 'दहा लाखातील एक' म्हटलें आहे), ती स्त्री केवळ आपली लग्नाची बायको आहे, एवढ्याच कारणासाठी नवरेपणाचा सनातन छळवाद तिला भोगायला लावण्यांत गोपाळरावांनीं अखेरपर्यंत जरासुद्धां कसूर केली नाही. आनंदीबाईंनीं या छळासंबंधी तक्रार केली नसली, तरी नवऱ्याला त्याच्या वर्तनांतील वाईटपणा पटवून देण्याचा धिट्टाईचा प्रत्यन पत्रद्वारा केलेला आहे. नवरात्रायकोमधील ही 'झक्कड' आनंदीबाईंच्या जीवनग्रंथातील एक खेदकारक पण महत्त्वपूर्ण घटना आहे. त्याबरोबरच सुशिक्षित स्त्री व तिचा अर्धशिक्षित नवरात्रायमधील मानसिक स्थितीचे चित्र पाहण्याचा 'आरसा' म्हणून तिचे चाळ्मयीन महत्त्व आज त्याहूनहि मोठें वाटते.

आनंदी-घोंडो

बायकांच्या दृष्टिकोनांतून नवरे या मालेंतील पहिल्या दोन लेखात पतिपत्नींच्या ज्या दोन जोड्यांची मी चर्चा केली, त्यांमध्ये वय, विद्वत्ता आणि कर्तृत्व या दृष्टींनीं फार मोठी तफावत होती. रमाबाई रानडे या माधवरावांच्या मानाने सर्वच दृष्टींनीं खूबशा वाटतात. तसेंच डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्या तुलनेनें त्यांचे पति गोपाळराव हे अगदींच सामान्य गृहस्थ वाटतात. या दोन्ही जोडप्यांमध्ये वय, विद्वत्ता आणि कर्तृत्व याबाबत फार मोठी तफावत असल्यामुळेच त्यांच्या सांसारिक जीवनात समानतेऐवजीं विषमताच जास्त दिसून आली, हें आपण पहिल्या दोन लेखात पाहिलें. अर्थात्च ज्या कालांत रमाबाई आणि आनंदीबाई वावरत होत्या, त्या कालच्या संस्कारजन्य सामाजिक व कौटुंबिक जीवनाचा जबरदस्त पगडा व्यक्तिशः या दोन्ही स्त्रियांच्या मनावर पक्का असल्यामुळे त्यांनीं आपल्या सांसारिक जीवनांतील विषमता नैसर्गिक मानली व त्याबाबत फारशी तक्रार केली नाही, हा भाग वेगळा ! रमाबाई तर स्वतःला माधवरावांची 'सांबली'च मानित

व परमेश्वराहूनहि पति थोर असेंहि त्यांना मधून मधून वाटे. आनंदीबाईंनींहि गोपाळरावांना परमेश्वरस्वरूप मानल्याचें त्यांच्या पत्रातील काहीं ठिकाणच्या उल्लेखांवरून दिसतें. पण विद्वत्ता आणि कर्तृत्व या दोन्ही दृष्टींनी—विशेषतः अमेरिकेस जाऊन राहिल्यावर—आनंदीबाईंना जो आत्मविश्वास वाटूं लागला, त्याच्या जोरावर पतिराजाची पत्रातून प्रसंगी खरड काढण्याइतका धीटपणाहि त्याच्या अंगी पुढें पुढें आल्याचें दिसते.

पति आणि पत्नी या दोघापैकी एक असामान्य आणि दुसरी व्यक्ति सामान्य अशी जोडी जमल्यास पतीकडे पाहण्याची पत्नीची दृष्टि कशी बनते याचे दोन मासले मागील दोन लेखांत मी तुम्हाला दाखवले. आता पतिपत्नी समान वयाची, समान कर्तृत्वाची आणि समान बुद्धिमत्तेची असली, तर अशा बायकोच्या दृष्टिकोनांतून तिच्या नवऱ्याचें चित्र कसे काय निघतें तें या लेखांत पाहूं.

डॉ. धोंडो केशव कर्वे हें नाव महाराष्ट्रांत जितकें सर्वतोमुखी आहे, तितकेंच त्यांच्या पत्नी सौ. आनंदीबाई ऊर्फ बाया याचेहि नांव सर्वभूत आहे. महाराष्ट्रांत स्त्रीशिक्षण व इतर अनेक महिलाविषयक सामाजिक सुधारणाशी 'आनंदीबाई व धोंडोपंत' ही नावे जिव्हाळ्यानें निगडित झाली आहेत. स्त्रियांच्या उद्धारासाठीं यावज्जीव कष्ट करित राहणें हें या पतिपत्नीचें एकच जीवितकार्य झाले आहे. सुदैवाने या दोघानींहि आपापली आत्मचरित्रें लिहून प्रसिद्ध केलेली असल्यानें या पतिपत्नींच्या परस्पराविषयींच्या भावना समजून येण्यास साधन उपलब्ध झालें आहे. डॉ. कर्वे याचे 'आत्मवृत्त' १९१५ साली प्रसिद्ध झाले व त्यानंतर २९ वर्षांनीं सौ. आनंदीबाईंचे 'माझे पुराण' बाहेर पडलें. 'आत्मवृत्त' हे पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्यासाठींच लिहिलेलें असल्यानें, तें साहजिकच विस्तृत व व्यवस्थेरीर आहे. उलट पक्षीं, 'माझे पुराण' पुस्तक लिहिलें तें प्रसिद्धीच्या हेतूनें नव्हे, तर एका दीर्घकालीन आजारांत वेळ घालविण्याचें साधन म्हणून या आठवणी लिहून काढण्यांत आल्या.

त्याचा एक फायदा असा झाला आहे की, या आठवणीत साहजिकच मनमोकळेपणा भरपूर आला आहे. वार्ड एवढेच वाटते की, या छोट्या पुस्तकाचे नाव जरी 'माझे पुराण' असे असले, तरी पुस्तकाचे स्वरूप मात्र जंत्रीवजा टिपणासारखे त्रोटक आहे.

सौ. आनंदीबाईंच्या जीवनात त्यांना दोनदां बोहल्यावर चढावे लागले. त्याचे पहिले लग्न त्यांच्या वयाच्या आठव्या वर्षी झाले. त्यांच्या पहिल्या पतीचे आडनांव 'नातू' असे होते. लग्नाच्या वेळी या पतिपत्नींच्या वयांत सतरा वर्षांचे अंतर असल्याचे 'आत्मवृत्ता'त डॉ. कर्वे यांनी म्हटले आहे. पण आनंदीबाईंनी 'माझे पुराण' मध्ये वयांत १२-१३ वर्षांचे अंतर असल्याचा उल्लेख केला आहे. हे लग्न वैशाखांत झाले व भाद्रपदांत नातू मरून बायाला आठव्या वर्षीच वैधव्य आले. 'लहान-पणीच नवरा मेल्यामुळे मला त्याचे इतके दुःख झाले नाही,' असे आनंदीबाईंनी म्हटले आहे.

आनंदीबाईंचे वडोल विचाराने प्रगमनशील होते व त्याचे बंधूहि सुधारणावादी असल्याने वैधव्य प्राप्त झाल्यावर आनंदीबाईंच्या शिक्षणास सुरुवात झाली. पुढे पंडिता रमाबाईंनी शारदासदनाची स्थापना केली तेव्हा तेथे पहिली विद्यार्थिनी म्हणून आनंदीबाईंचेच नाव दाखल झाले. पंडिता रमाबाईंच्या सहवासाचा आणि शिक्षणाचा आनंदीबाईंच्या मनावर उत्कट व खोल ठसा उमटला व त्यांच्या हानून आयुष्यात जी थोर समाजसेवा झाली, त्याचे श्रेय खुद्द आनंदीबाईंनीच पंडिता रमाबाईंच्या पदरात टाकले आहे. 'माझे पुराण' मध्ये सौ. आनंदीबाईं म्हणतात:—

“ पंडिता रमाबाईंनी वेळेवेळी जो उपदेश केला, तो माझ्या मनांत मी टिकलीप्रमाणे गोंदून ठेवला आहे. बाईंचा मला कधीही विसर पडणार नाही. त्या म्हणत, 'ईश्वरावर जशी श्रद्धा ठेवतात तशी कामावर ठेव व नेट दाखव, म्हणजे देव ते पार पाडायला बळ देतो.'...बाईंच्या शिकवणुकीचा व

अनुभवांचा माझ्या आयुष्यावर फार परिणाम झालेला आहे. आपल्या जातीसाठी-बायकांसाठी-कांहीं तरी करा अशी इच्छा त्यांच्याच उदाहरणावरून माझ्या मनांत उदपन्न झाली. पुढे हिंमण्याचा आश्रम व इतर संस्थांकरितां जी कांहीं थोडीफार सेवा मीं केली, त्यांच्याच उपदेशाचें फळ आहे. बाई नेहमीं म्हणत, 'स्त्री हाच स्त्रीचा शत्रु आहे. स्त्रियांचा उद्धार करायला स्त्रियांनींच पुढे झाले पाहिजे. तूं आपल्या आयुष्यांत एखाद्या तरी विषवेला तुझ्याप्रमाणे शिकवलेस, तर माझ्या शिकवण्याचे सार्थक झाले असे मी समजेन.' हा उपदेश माझ्या पुढील आयुष्यांत मीं शक्य तितका आचरणांत आणण्याचा प्रयत्न केला."

हा थोडासा लांबट उतारा देण्याचा हेतु असा कीं, आनंदीबाईंनीं आपल्या जीवनांत जी समाजसेवा केली, ती लग्नबंधनाने त्या डॉ. कर्वे यांच्याशीं जख-डल्या गेल्या म्हणून नसून, ती त्याची स्वतंत्रपणें बनलेली अंतःकरणप्रवृत्ति असल्याचें स्पष्ट व्हावें. डॉ. कर्वे आणि सौ. आनंदीबाईं यांना मी सुरुवातीस ममान कर्तृत्वाचीं नवरात्रायको म्हटलें तेहि याच अभिप्रायानें. या लेख-मालेंतील पहिल्या दोन स्त्रियांना शिक्षणास व समाजकार्यास प्रवृत्त केलें तें त्यांच्या नवऱ्यांनीं कांहींसे त्या बायकांच्या स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध ! पण आनंदीबाईंच्या बाबतींत मात्र प्रकार वेगळा आहे. त्यांनीं गेली ५५ वर्षें धोंडोपंतांबरोबर सतत समाजसेवेचे आणि स्त्रीशिक्षणाचें कार्य केलेलें असलें, तरी त्या कार्याचा किंत्ता आनंदीबाईंनीं त्याची व धोंडोपंतांची दृष्टादृष्टि होण्यापूर्वीं पक्का गिरवला होता. खुद्द सौ. आनंदीबाईंनींच म्हटलें आहे:—

“ लोकांसाठीं कांहीं तरी करवें अशी इच्छा मला शारदासदनांत झाली. पुढे कर्वांशीं लग्न झाल्यावर, त्यांच्या उदाहरणानें अशी फार इच्छा होऊं लागली व त्याच सुमारास समाजांतील निरपराध मुलें, गरीब मुलें, नाश पावत असलेलीं दिसलीं. लग्न झाल्याबरोबर माझ्या घरीं बरींच मुलें

राहत होती...या अनाथ मुलांचे करतांना मला मनापासून आनंद वाटे आणि वाटतो.”

माधवराव रानडे किंवा गोपाळराव जोशी हे अनुक्रमे रमाबाई व आनंदी-बाई यांचे गुरू होते, तसा प्रकार धोंडोपंत व बाया यांच्यासंबंधांत नाही. धोंडोपंतांच्या खांद्याला खादा लावून सौ. आनंदीबाईंनी अर्ध शतकावर सामाजिक सुधारणेचे कार्य केलेले असले, तरी त्याची स्फूर्ति त्यांना पतीने दिलेली नाही. इतकेच काय, पण धोंडोपंतांची व त्यांची ओळख होण्या-पूर्वीच आनंदीबाईंनी शाळेत जाऊन शिक्षण घेण्यास—फार काय, पण वपन केलेले केस पुन्हा वाढविण्यासहि सुरुवात केली होती. १८९२-९३ मध्ये या प्रकारे वागणारी स्त्री ही असामान्य नीतिधैर्याची असली पाहिजे हें तत्कालीन सामाजिक बंधनाची किंचित्हि कल्पना असणारा कोणीहि कबूल करील.

सौ. आनंदीबाईंच्या स्वभावाची ही घडण नीट लक्षात घेतल्याशिवाय, त्यांच्या पतीचे त्यांनी जे चित्र काढले आहे, त्याचे मर्म बरोबर ध्यानी येणार नाही. रमाबाई रानडे किंवा आनंदीबाई जोशी या दोघीजणीच्या ठिकाणी पतीकडे परमेश्वर म्हणून पाहण्याची जी वृत्ति दिसते, तिचा संपूर्ण अभाव सौ. आनंदीबाई कवे यांच्या ठिकाणी दिसतो. त्यांनी ‘माझे पुराण’ मध्ये धोंडोपंतांचे स्वभावचित्र आपल्या बरोवरीचा संवगडी याच दृष्टीन चितारले आहे. त्यामुळेच धोंडोपंतांच्या गुणांबरोबरच त्यांच्या दोषांचेहि दिग्दर्शन थोडक्यात पण सडेतोडपणे केले आहे.

‘माझे पुराण’ मध्ये पतिचित्र रेखाटताना सौ. आनंदीबाईंनी जेवढा मनमोकळेपणा व सडेतोडपणा दाखवला आहे, तेवढा स्वतःच्या पतीविषयी लिहिणाऱ्या अन्य कोणा स्त्रीने दाखवलेला माझ्या पाहण्यात नाही. इतका मोकळेपणा आनंदीबाईंच्या लिखाणांत येण्याचे कारण, आनंदीबाई व धोंडोपंत याजमधील वय, बुद्धिमत्ता व कार्यकर्तृत्व यांबाबतची समानता आणि दोघांनी एकत्र उपभोगलेले दीर्घकालीन सांसारिक व सामाजिक जीवन हें आहे.

आनंदीबाईंचा जन्म १८६५ मध्ये झाला. डॉ. सौ. आनंदीबाई जोशी याचाहि जन्म याच साली झाला. आनंदीबाई कवें यांचें पहिले लग्न १८७३ मध्ये झालें. रमाबाई रानडे यांचें लग्न याच सालाच्या अखेरीस झालें. लग्नाच्या वेळीं रमाबाईंचें वय अकरा वर्षांचे होते, तर आनंदीबाई कवें यांचें वय अवघें आठ वर्षांचे होते. चारपाच महिन्यातच आनंदीबाईंवर आकाशीची कुऱ्हाड कोसळली. पण तेव्हां त्याचें वय या घटनेचा नीट अर्थ समजण्याइतके प्रौढ नसल्याने त्यांना नवऱ्याच्या मुत्यूचे दुःख असें झालें नाहीं. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी वपनाच्या अमंगल प्रसंगास त्यांना बळी पडावें लागलें, तेव्हां तेरा वर्षापूर्वी मेलेल्या नवऱ्याचें त्यांना दुःख झालें ! चोविसाव्या वर्षी त्यांनी शिकण्यास आरंभ केला. रमाबाई किंवा आनंदीबाई जोशी यांच्याप्रमाणे आनंदीबाई (कवें) ना शिक्षण घेण्याच्या बाबतीत घरच्या माणसांची आडकाठी नसल्याने कौटुंबिक जाच सोसावा लागला नाहीं. पुढें चार वर्षांनी त्यांनी धोडोपंत कवें यांच्याबरोबर पुनर्विवाह केला, त्यालाहि त्याचे वडील अनुकूल होते. माहेरच्या या प्रगमनशील विचारसरणीमुळें आनंदीबाईंना सामाजिक सुधारणेच्या क्षेत्रात एवढें मोठें पाऊल टाकतांना कौटुंबिक स्वरूपाचा त्रास झाला नाहीं; उलट अप्रत्यक्षपणें झालें ते साहाय्यच !

धोडोपंताचा व आनंदीबाईंचा पुनर्विवाहापूर्वी परिचय होता. एका कुटुंबात दोघे काहीं दिवस राहिलेहीहि होती; तेव्हा धोडोपंत विवाहित होते. त्याची प्रथमपत्नी वारल्यावर त्यांनी पुनर्विवाह करण्याचे ठरविलें व आनंदीबाईंच्या वडिलांच्या संमतीने त्यांनी आनंदीबाईंना त्याबाबत विचारलें. या सर्व प्रकरणात प्रेमाग्निमाची काही 'भानगड' नव्हती. धोंडोपंतांनी सरळ विचारलें,—

“मी गरीब आहे. पंडिता रमाबाईंकडे आहे तसें माझ्याकडे नाहीं. तुला जर माझी गरिबी पसंत असेल, तर तुझ्या वडिलांच्या म्हणण्याप्रमाणें तुझ्याशीं लग्न करण्याची माझी तयारी आहे.”

या मागणीतील व्यावहारिकता वर्णनीय आहे ! आनंदीबाईंनींहि यालगाला मान्यता दिन्ही ती व्यावहारिक भूमिकेवरूनच. कव्यांनीं आनंदीबाईंच्या नावें पॉल्सीपैकी तीन हजार रूपय ठेवण्याचा कायदेशीर लेख करून दिला व हा पुनर्विवाह झाला.

११ मार्च १८९३ रोजी झालेला धोंडोपंत व आनंदीबाई यांचा पुनर्विवाह हा महाराष्ट्रांत सार्वजनिक रीत्या झालेला पहिला पुनर्विवाह होय. त्या विवाहाला आतां ५५ वर्षे होऊन गेलीं. आनंदीबाईंचीं दोन लग्नं झाली; दोन्ही त्रिज्वरांशीं. पण पहिल्या लग्नात त्यांचा नवरा त्याच्याहून सतरा वर्षांनीं मोठा होता, तर दुसऱ्या लग्नात नवराबायकोंत फक्त सातच वर्षांचे अंतर होते. लग्नानंतरच्या पंचावन्न वर्षांत आनंदीबाईंनीं धोंडोपंतांच्या बरोवरीनें समाजसेवेचा जो वाटा उचलला आहे, त्याची थोरवी मोठी आहे; पण त्याचा विचार प्रस्तुत लेखाच्या कक्षेत येत नाहीं.

अर्ध-शतकाच्या सहवासानंतर आनंदीबाईंनीं धोंडोपंतांचें स्वभावचित्रण ‘ माझे पुराण ’मध्ये केलें आहे, त्यांत कोणत्याही प्रकारची भव्यता किंवा उदात्तता नाही. कारण धोंडोपंतांचें कार्य कितीही थोर असलें, तरी त्यांचें वैयक्तिक जीवन आणि स्वभाव हीं दोन्ही अत्यंत एकमार्गी आणि वैचित्र्य-शून्य आहेत. धोंडोपंताचा स्वभाव धोपटमार्गी आहे व त्यांनीं जें महान् कार्य केलें त्याचा पाया त्यांच्या ठिकाणची कार्यनिष्ठा आणि कष्टप्रियता यांत आहे. एरवीं त्यांच्या स्वभावांत किंवा चरित्रात वैचित्र्य किंवा वैविध्य नाहीं. त्याची बुद्धिमत्ताही असामान्य नव्हे. शिक्षण मिळून ते एम्. ए. झाले, प्राध्यापक झाले; आनंदीबाईं पदवीधर झाल्या नाहींत, एवढाच फरक !

धोंडोपंतांनीं आनंदीबाईंना विद्या दिली नाहीं, प्रेरणा दिली नाहीं, पैसा दिला नाहीं;—दिले काय ?—तर स्वतःच्या हातांत हात घालून आयुष्यभर काबाडकष्ट काढून समाजसेवा करण्याची संधि ! या कामात मात्र नवरा-बायको समानशील आहेत. आनंदीबाईं काम करीत असतां त्यांना धोंडोपंतांनीं रामायण वगैरे पुराणग्रंथ वाचून दाखवले असा उल्लेख ‘ माझे

पुराण 'मध्ये एके ठिकाणी आहे. धोंडोपंत सर्व काळ आपल्याच उद्योगात गर्क असल्याने सांसारिक कटकटीत कधी लक्ष घालीत नाहीत. पैसा थोडा मिळे व त्यांतलाही कांहीं भाग धोडोपंतांच्या कार्याप्रीत्यर्थ खर्च होई. त्यामुळे आनंदीबाईंना संसारयात्रा खुरडत-खुरडतच करावी लागली. खुद्द प्रो. कर्वे यांनीच 'आत्मवृत्तां'त म्हटले आहे कीं,—

“मी विशेष आसक्तीने संसार कधीच केला नाही. जेव्हां जेव्हां सार्वजनिक कामांत मी गढून जातो, तेव्हां सांसारिक सुखाचा मला विसर पडतो. त्या कामांतून अवसर मिळाला म्हणजे मी संसारसुखाचे घुटके मोठ्या आवडीने घेतो !”

धोडोपंतांची संसारविषयक वृत्ति ही अशी अनास्थेची आणि त्यातही उभयता पतिपत्नींनी संसारात राहूनही वानप्रस्थाश्रमाचें जिणे जगण्यास सुरुवात करूनही आतां कैक वर्षे लोटली आहेत. अर्थात्च अशा अनासक्त वृत्तीच्या पतिपत्नींच्या जीवनकथेत मामुली संसारकथाचा दुष्काळ आहे हें साहजिकच आहे. सौ. आनंदीबाई व प्रो. कर्वे यांनी अर्धशतक एकत्र संसार केला, पण आनंदीबाईंच्या 'माझे पुराण'मध्ये या प्रदीर्घ कालखंडात नवराबायकोत घडून आलेल्या कसल्याही बऱ्यावाईट प्रसंगाच्या गोष्टी दिलेल्या नाहीत. फक्त या दीर्घकालीन सहवासाचें सिंहावलोकन करून सौ. आनंदीबाईंनी कर्व्यांचें स्वभावचित्र काढलें आहे तें असें,—

“नवराबायकोचा एकंदर सलोखा असेल, तर संसारांत गोडो राहते. कर्वे हे कामानिमित्त बहुतक बाहेर असत. घरचें सर्व मोच पाहीं. पण मी जे जे करीं तें तें कर्व्यांना नेहमीं पसंत असे. कारण, असें नाही, असें करावें, असें ते फार वेळां म्हणालेले नाहीत. बाकी ते नेहमींच अबोलपणाने वागत. कर्व्यांचें वागणे माझ्याशीं काय, मुलांशीं काय, सडेतोडपणाचें, तुटक व हिशेबी असे. मात्र कर्वे माझ्याशीं तसे वागतात हें मी कोणाच्या लक्षांत आणून दिले नाही. कित्येकदां त्यांच्या

असल्या वागण्याने मला वाईट वाटे, रागहि येई; पण मी तो दिसू देत नसे. कारण 'मान सांगावा जनांत, अपमान सांगावा मनांत' हेच खरं.

"कर्वे कधी माझी बाजू घ्यायचे नाहीत. कित्येकदां असे प्रसंग आले होते कीं, कर्व्यांनीं माझ्या बाजूने दोन शब्द सांगितले असते, तर चांगले झाले असतं; पण त्यांनीं तसे केले नाही. अजून तं माझ्या मनांत कितीदां तरी बोचते. मला काय, मुलांना काय किंवा इतरांना काय, आपण होऊन कांहीं सांगायला जायचे नाहीत.

"कर्वे म्हणजे एकमार्गी. आपण बरे कीं आपले काम बरं. साधेमोळेपणा इतका कीं, इतरांच्या सहज लक्षांत येणाऱ्या गोष्टीदेखील त्यांना मुर्कीच दिसायच्या नाहीत. कर्व्यांचा मिडस्तपणा तर कमालीचा. कर्वे खाण्या-पिण्याच्या बाबतींत इतके साधे होते म्हणूनच माझे दिवस निमळे. मी जे खायला घाली तें ते खात. कधी कुठल्या गोष्टीला त्यांनीं नांव ठेवलीं नाहीत.

"कर्व्यांच्या तोंडांत 'दगडे, म्हारणो' हेच सर्वांत वाईट शब्द. याखेरीज दुसरी कोणतीहि शिबी मीं आजपर्यंत त्यांच्या तोंडांतून ऐकली नाही. कर्वे जितके शांत तितकेच रागीट. त्यांना संवय अशी कोणतीच नाही. कोणत्याच गोष्टीचा आग्रह नाही.

"लग्न झाल्यानंतर पहिल्याने, कधी कोठे टांग्यांतून जावयाची वेळ आली, तर कर्वे टांगेवाल्याजवळ बसत व मी एकटीच मागे बसे. मलाहि त्या वेळच्या मानाने ते बरे वाटे. कारण नवराबायकोचे प्रेम मर्यादितच दाखवावे लागे.

"कर्वे व्यवहाराला, पैशाला अत्यंत चोख. एक पैची अफरातफर होणार नाही. संस्थेच्या हिशोबांत हं ठीक आहे; पण ते घरीसुद्धां असेच वागतील. पदंदरीने कर्वे फार शांत व धिम्या वृत्तीचे. अत्यंत करारी,— हेकट म्हणा. संसाराकडे स्वतः मन घालीत नसत. तसेच, मीं केलेली गोष्ट त्यांनीं नापसंत केली नाही. अर्थात् अशा स्वभावामुळेच मलाहि स्वतंत्रपणं अनेक गोष्टी करतां आल्या व सर्व एकसूत्री झाले."

या लांबलचक उताऱ्यात आनंदीबाईंनी धोडोपंतांचें स्वभावचित्र सुरेख रेखाटलें आहे. कवें संसारात राहूनहि विरक्त असल्यामुळें आणि त्याच्या सार्वजनिक कार्यांशीं आनंदीबाई स्वतःच समरस झाल्या असल्यामुळें या विरक्त पुरुषावरहि आनंदीबाई अनुरक्त राहिल्या. कव्यांच्या संसारांतच नव्हे, तर त्यांच्या समाजसेवेतहि आनंदीबाईंनी त्यांच्याशी सहधर्मचारिणीच्या नात्याची वागणूक ठेवली. कव्यांनीं आनंदीबाईंना तसे कोणतेंच सुख दिले नाही. फार तर त्यांनीं आपल्या बायकोला जाणतेपणी कसलाहि त्रास दिला नाही, हा कव्यांचा गुण म्हणतां येईल. पण कव्यांनीं जरूर तेथेहि आपल्या कर्तव्यगार बायकोची वाजू घेतली नाही, ही रुखरुख आनंदीबाईंच्या मनाला अजून बोंचत आहे.

रमाबाई रानड्यांप्रमाणें आनंदीबाईंनी स्वतःला धोंडोपंतांची ' सावली ' मानलें नाही, हे खरें आहे. भिडस्त व अनाग्रही नवऱ्याची सडेतोड बायको असल्यामुळे तशी वृत्ति त्यांच्या ठिकाणीं निर्माण होणे शक्यहि नव्हते. शिवाय, कवें यांनीं आनंदीबाईंना कांहीं मोठेपणा मिळवून दिला असें म्हणवत नाही. आनंदीबाईंचा मोठेपणा हें त्यांच्या स्वतःच्या कर्तव्यगारीचें फळ आहे. कवें यांचें तें ' दान ' नव्हे. उलट, एके ठिकाणीं आनंदीबाईंनी म्हटलें आहे तें अगदींच खोटें नाही,—

“ केव्हां तरो गमतोनं बोलणे निघाले म्हणजे मी म्हणतें, ' उगीच लोकांनीं तुम्हांला ' महर्षि ' नांव दिले. नुस्तें म्हणून घ्यावला काय ? मी जर घरांत सर्व पाहायला नसतं तर तुम्ही काय केले असतें ? मी होते म्हणूनच तुम्ही पवढे मोठे झालांत. ' ”

हें बोलणें थट्टेचें असलें, तरी आनंदीबाईंच्या मनाचा पीळ व आत्म-विश्वास हीं त्यांत दिसून येतात. कव्यांची बायको म्हणूनच केवळ नव्हे, तर स्वतःच्या कर्तृत्वानें त्यांनीं कव्यांच्या बरोबरीनें मान व मोठेपणा मिळविला आहे.

कव्यांच्या स्वभावाचे पुष्कळसे सडेतोड वर्णन आनंदीबाईंनी 'माझे पुराण' मध्ये दिले आहे. कव्यांच्या बरोबर, — किंबहुना त्यांच्या आधीपासून, त्यांनी कृतीने समाजसुधारणेस सुरुवात केली आहे. तरीहि त्यांच्या मनात कोठे तरी 'सनातनी' पणा लपून राहिलेला असावा असे वाटते. नवऱ्याचे नांव घेण्यासंबंधांतील त्यांची वृत्ति सनातनी स्त्रीची आहे. त्या म्हणतात, —

“मी कव्यांचे नांव कधीच घेतले नाही. कारण 'घोंडो' हे नांवच मला आवडत नसे. त्यामुळे मला कोणी किती अडवले, तरी मी नांव घेण्याच टाळीत असे. मात्र नवऱ्याचे नांव घेतले तर आयुष्य कमी होतं, ही जुनी कल्पना मला खरी वाटत नव्हती. लग्नाच्या पूर्वी मी कव्यांना इतरांप्रमाणेच 'अण्णा' म्हणत असें. पण लग्नानंतर काय म्हणणार? तेव्हा बाईंनी (पं. रमाबाई) सुचवल्यावरून मी 'कर्वे' म्हणू लागले.”

वास्तविक पाहतां आनंदीबाईंसारख्या कत्या सुधारणावादी स्त्रीला लग्नानंतरहि 'अण्णा' याच नांवाने कर्वे यांना संबोधण्यास काय हरकत होती? पण मनांत खोल रुजलेल्या संस्कारांना ते मानवले नसावे, म्हणून 'कर्वे' म्हणण्याचा इंग्रजी पर्याय त्यांना पत्कारावा लागला.

हिंदु स्त्री कितीहि कर्तृत्वशाली व सुधारणावादी झाली, तरी ती स्वतःला आपल्या नवऱ्यापेक्षा कमी योग्यतेचीच अखेर समजते. डॉ. आनंदीबाई जोशी वास्तविक योग्यतेने गोपाळरावापेक्षां अनेकपट श्रेष्ठ होत्या; पण त्यांनीहि गोपाळरावांना परमेश्वरासमानच लेखले व त्यांच्यापुढे स्वतःला नुसते मानिले. सौ. आनंदीबाई कर्वे याहि धोडोपंतांच्या मानाने स्वतःला कमी योग्यतेच्या लेखतात; कारण त्या एके ठिकाणी म्हणतात, —

“एवढ्या मोठ्या थोर गृहस्थाची मी बायको आहे व त्यांच्या कामांत मला थोडोबहुत मदत करतां आलो, या कल्पनेने मला किती आनंद व समाधान होते याचे वर्णन करतां येणार नाही.”

अर्थात्च ही लीनतेची भूमिका पत्नीनें मनानें एकदां पत्करल्यावर “आपल्या नवऱ्याचा उणेपणा जगाला दाखवूं नये,” असा सनातनी सदुपदेश आनंदीबाई स्त्रीवर्गाला करतात याचें आश्चर्य वाटेनासें होतें. आणि “कवें जिवंत असतांना अहेवपणांतच मला मरण यावें,” अशी एकच शेवटची इच्छा आनंदीबाईंच्या मनांत आतां वागत आहे हें स्वाभाविक वाटतें !

सौ. आनंदीबाई आपल्या नवऱ्याच्या स्वभावापेक्षांहि त्यांच्या समाजकार्याशीं जास्त समरस झाल्यामुळे त्यांच्या संसारांत समृद्धि जरी कधीं दिसून आली नाही, तरी एकंदरीनें सुख व समाधान सदैव नांदतें राहिलें. धोंडोपंतांनीं त्यांना संसारांत संपूर्ण स्वातंत्र्य दिलें व इतरहि बाब-तींत स्वतःची इच्छा बायकोवर लादण्याचा प्रयत्न केला नाही, हे खरें; पण त्यांनीं बायकोला सुख देण्याचाहि काहीं प्रयत्न जाणीवेनें केला नाही. आनंदीबाईंचें त्यांच्यावरील प्रेम संसारदक्ष गृहिणीचें आहे, तसेंच तें सार्व-जनिक कार्यक्षेत्रांतील बरोबरीच्या सहकान्याचें आहे. म्हणूनच धोंडोपंतांच्या गुणदोषांची सडेतोड चर्चा करण्यास जसा त्यांना संकोच वाटत नाही, तद्वत् कर्त्यांच्या मोठेपणामुळेच आपणालाहि मोठेपणा लाभला, असें सांगण्यांत त्यांना कमीपणा वाटत नाही. धोंडोपंतांबाबतच्या आपल्या रास्त तक्रारी आनंदीबाईंनीं ‘माझे पुराण’ मध्ये स्पष्टपणें मांडल्या असल्या तरी त्यांत कडवटपणा नाही याचें कारण हेंच.

“ सहचारिणी आनंदी ”

“ आण गोडघोड खावें, उत्तम घरांत राहावें, उत्कृष्ट पोषाख करावा आणि चैनीनें संसारसुख भोगावें, अशा कल्पना मला अगर आनंदीबाईला कधीं शिवल्या नाहींत. आम्हां उभयतांनाहि निसर्गाच्या शाळेंत उत्कृष्ट शिक्षण मिळून, उद्योगांत वेळ घालविणेंच आमच्या अंगवळणीं पडलें होतें. उरलेल्या वेळांत मिळणाऱ्या संसारसुखाच्या घुटक्यांनीं आमची तृप्ति होत असे. आम्ही अशा सुखाच्या कधीं पाठीला लागलो नाहीं. त्यांतल्या त्यांत सहजीं जें करून घेतां येई, तें टाकलेंहि नाहीं...आनंदीबाई शरीरानें सशक्त असून कामानें तिचें शरीर कमावलेलें होतें. नाजूकपणाचे चोंचले तिला कधीं खपले नाहींत. दळणकांडणासकट सर्व काम, गर्भावस्था बरीच पूर्णतेला येईपर्यंत हिचें चालू असावयाचें...आनंदीबाई संसारांत पडल्यानंतर तिचा विद्याभ्यास वादविष्या-साठीं मधूनमधून प्रयत्न करण्यांत आले, पण ते साधले नाहींत. घरांत मंडळी बरीच होती, त्यामुळें घरकामाचा बोजा तिच्या अंगावर बराच असे. नव्या

संसारांत आनंदीबाईला अतिशय काम असे. ही कामाला कधी कंटाळली नाही. उंची ऋषडे अगर दागदागिने यांत तिने कधी लक्ष घातले नाही. अशा रीतीने विशेष कांहीं न घडतां आमची संसारयात्रा बरीच वर्षे चालली.

“माझी पत्नी आनंदीबाई माझ्याप्रमाणेच काटकसरीने वागणारी असल्यामुळे बेताच्या प्राप्तींत आम्हाला सुखाने संसार करता आला व थोडेंसें सार्वजनिक कार्येहि करतां आले. वेडावाकडा प्रसंग आल्यास दुसऱ्यापुढें तोड वेंगाडण्याची वेळ येऊं नये म्हणून मी आनंदीबाईस नागपुरास डफरिन इस्पितळांत मिडवाइफ्री शिकण्यासाठी पाठवले. मिडवाइफ्रीच्या शिक्षणाचा आनंदीबाईला फार उपयोग झाला. सुखवस्तु कुटुंबांत बाळंतपणें करून तिला खर्चा व्यक्साय संभाळून स्वकष्टार्जित द्रव्य संपादन करता आले. मी खर्चासाठी दिलेल्या पैशातून बचत करून व अशा रीतीने त्यांत पुष्कळशी भर घालून आज चाळीस वर्षांत तिने व्याजासह बरीच रक्कम शिल्लक टाकली व त्यांतला मोठा भाग म्हणजे सात हजार रुपये तिने अनाथ बालिकाश्रमाला दिले आहेत. त्यांचे व्याज तिच्या हयातींत तिला मिळावयाचें आहे, व नंतर तें आश्रमाच्या अक्षय निर्धीत दाखल व्हावयाचें आहे. मुलें स्वतंत्रपणें राहूं लागल्यापासून आनंदीबाई आश्रमासाठी ‘भाऊबीज फंड’ जमविण्याचें व इतर प्रकारें आश्रमाकरितां वर्गणी मिळविण्याचें काम करित आहे.

“अशा रीतीने आमचा गृहस्थाश्रम पुरा होऊन बरीच वर्षे झालीं. इल्लीं आम्ही आधुनिक प्रकारच्या वानप्रस्थ आश्रमांत आहोंत म्हटलें तरी चालेल. आनंदीबाईने स्वपराक्रमाने आपल्या निर्वाहाची तरतूद करून ठेवली आहे. आतां आयुष्याचे राहिलेले दिवस, घडल्यास थोडीशी सेवा करून नाहीं तर विभ्रंति घेण्यांत घालवावे असा आम्हां उभयतांचा विचार आहे.”

—डॉ. धोडो केशव कर्वे
याचे आत्मवृत्त

८५८-११
लक्ष्मी-नारायण
~~~~~

“आमच्या आयुष्यांतील कांहीं
आठवणी” हें रमाबाई

रानडे यांचें पुस्तक एकदोन तपापूर्वी जितकें गाजलें होतें त्यापेक्षा किती तरी अधिक लोकप्रियता “स्मृतिचित्रें” या लक्ष्मीबाई टिळकांच्या पुस्तकानें मिळविलेली आहे. कवयित्री म्हणून लक्ष्मीबाईंनीं मिळविलेला थोडासा लौकिक केवळ स्मृतिगम्य आहे, पण ‘स्मृतिचित्रें’ लिहून त्यांनीं कमावलेला लौकिक मात्र अमर आहे. रमाबाईंच्या ‘आठवणी’ आणि लक्ष्मीबाईंची ‘स्मृतिचित्रें’ हीं एकाच प्रकारचीं दोन पुस्तकें असलीं, तरी पहिल्यापेक्षा दुसरें अधिक कलापूर्ण, अधिक रसाळ व अधिक मोहक आहे. या दोनही पुस्तकांचें उद्दिष्ट एकच असलें तरी रमाबाईं आणि लक्ष्मीबाईं यांच्या प्रकृतिभिन्नत्वानें या पुस्तकांच्या अंतरंगांत रस, रंग आणि रुचि या दृष्टींनीं फार मोठा फरक पडलेला आहे. रमाबाईंनीं ‘आठवणी’ लिहिल्या तेव्हांचा काळ आणि लक्ष्मीबाईंनीं ‘स्मृतिचित्रें’ लिहिलीं तेव्हांचा काळ यांजमध्यें

पुण्या एका पिढीच्या काळ गेलेला आहे. त्यामुळे परिस्थितीत पुष्कळच फरक पडलेला आहे. शिवाय लक्ष्मीबाईंनी कवयित्री म्हणून थोडा का होईना, पण लौकिक मिळविला होता व त्यांचा सारा जन्म साहित्यसेवेत नसला तरी साहित्यिकांच्या सहवासांत गेलेला असल्यामुळे त्यांच्या मनावर साहित्यसंस्कार स्पष्ट झालेले होते, तसा प्रकार रमाबाईंच्या बाबतीत मुळीच नव्हता. रमाबाईंचा साहित्यविषयक 'व्यापार'शी संबंध आला तो फक्त 'आठवणी' लिहिण्यापुरताच ! रमाबाईंच्या 'आठवणी' त्यांनी लिहिल्या तशाच प्रसिद्ध झाल्या. पण लक्ष्मीबाईंच्या 'स्मृतिचित्रां' वरून सफाईचा हात फिरलेला आहे ! या सर्व गोष्टी विचारात घेतल्यावर रमाबाईंच्या 'आठवणी' पेक्षा लक्ष्मीबाईंची 'स्मृतिचित्रे' अधिक आकर्षक व्हावीत हे स्वाभाविक वाटते.

आठवणी लिहिण्यास रमाबाईंना त्यांची 'प्रिय कन्या सखू' हिने प्रवृत्त केले. रमाबाईंना सुखकर वाटणाऱ्या माधवराव रानड्यांच्या आठवणी त्यांनी सखूला वारंवार सांगल्यात. त्या ऐकून ती त्यांना म्हणाली, 'या आठवणी तू लिहून काढल्यास तर पुष्कळांना वाचावयास नाही का मिळावयाच्या ! नाही तर आमच्यासाठी तरी त्या लिहून काढ !' रमाबाईंनी 'प्रिय कन्ये'च्या आग्रहामुळे 'आठवणी' लिहिल्या, तर लक्ष्मीबाईंनीही 'प्रिय पुत्राच्या' आग्रहास्तवच 'स्मृतिचित्रे' लिहिली. श्री. देवदत्त टिळक म्हणतात,—

“माझे चरित्र लिहावयाचे झाले तर ते घडले तसे लिहा,” असे माझ्या वडिलांनी आम्हाला अगदी बजावून सांगितले होते. त्याच्या इच्छे-प्रमाणे तसे लिहिण्यास मी सुरुवातही केली होती. त्याच वेळी माझ्या पुस्तकासाठी आपल्या आठवणी लिहून देण्याचे मी आईला सांगितले. तिने ताबडतोब लिहिण्यास सुरुवात केली. आईच्या आठवणींचेच एक मोठे पुस्तक तयार होईल इतके तें लिखाण झाले...चरित्र घडले तसे लिहिणे घरच्याच माणसाला फारसे सोपे वाटणार नाही. परंतु आईने स्वतःची स्मृति-चित्रे लिहून वडिलांचे घरगुती चित्र त्यांत इतक्या कुशल -

तेनें रंगविलें आहे, कीं ह्या कौशल्याबद्दल आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाहीं. पण ह्या कौशल्याला ' माझे घडलें तसें चरित्र लिहा ' ही वडिलांची इच्छाच खरोखर कारणीभूत आहे."

' आठवणी ' व ' स्मृतिचित्रें ' हे मराठी वाङ्मयांतील मोलाचे अलंकार अशा रीतीनें अपत्यवात्सल्यापार्यी घडविले गेले. दोन्ही पुस्तकांत त्या त्या लेखिकेनें आपापल्या नवऱ्याचें "घरगुती चित्र"च चितारलें आहे हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. माघवराव रानड्याची चौरस कार्यव्यापृतता रे. टिळकांच्या ठिकाणीं नव्हती हें खरें असलें, तरी रे. टिळकांच्या वाङ्मयीन व्यापारांचें किंवा खिस्ती मिशनविषयक कार्याचेंही वर्णन लक्ष्मीबाईंनीं 'स्मृतिचित्रां'च्या साडेतीन भागांत कुठेंहि केलेलें नाहीं. रे. टिळकांच्या काहीं कवितांचा उल्लेख 'स्मृतिचित्रां'त आला आहे, पण त्या कविता बहुतेक कौटुंबिक स्वरूपाच्या आहेत व लक्ष्मीबाईंच्या जीवनाशीं त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध पोंचतो म्हणूनच तो उल्लेख अपरिहार्य वाटतो. एरवीं रे. टिळकांच्या वाङ्मयसंसाराच्या वाटेलाही जाण्याचें लक्ष्मीबाईंनीं या पांचशेंसाठ पृष्ठांच्या 'स्मृतिचित्रां'त कडाक्षानें टाळलेलें आहे. रमाबाईंप्रमाणेंच लक्ष्मीबाईंनींही आपल्या नवऱ्याकडे निव्वळ संसारी दृष्टीनेंच पाहिलेलें आहे.

टिळकांचें चरित्र लक्ष्मीबाईंनीं ' घडलें तसेंच लिहिलें ' असल्याची ग्वाही श्री. देवदत्त टिळक यांनीं दिली आहे. ' माझे चरित्र घडलें तसें लिहा ' हें सांगतांना त्यांना (टिळकांना) हेंच सांगावयाचें होतें, कीं ' माझ्या दोषांवर मुळींच पाघरूण घालूं नका. ' असा खुलासा खुद्द लक्ष्मीबाईंनींही एके ठिकाणीं केला आहे. लक्ष्मीबाईंनीं पतीची ही आज्ञा पाळली असे अनेकांचे अभिप्राय आहेत. या आठवणी श्री. कृ. कोल्हटकरांना प्रथम बाचून दाखविण्यांत आल्या तेव्हां त्यांनीं लक्ष्मीबाईंना विचारलें कीं, ' काकू, हें जें तुम्हीं लिहिलें तें सर्व खरंच आहे, का कल्पना आहेत ? ' कोल्हटकरांसारख्या रसिक व स्त्रीपक्षपाती माणसालाही अशी शंका येण्याचें कारण, ह. भ. प. पागारकरांच्या शब्दांत सांगायाचें म्हणजे असे कीं, ' ग्रंथ चरित्रपर

असून कादंबरीपेक्षां मनोहर आहे, कला आणि सत्यता यांचें त्यांत गोड मिश्रण आहे. किंबहुना, सत्यतेलाच कलेचें सहजसौंदर्य प्राप्त झालें आहे.'

‘ स्मृतिचित्रां ’ तील कला आणि सत्य यांचें प्रमाण ठरवीत बसण्याचें माझे आज उद्दिष्ट नसून लक्ष्मीबाईंच्या लेखणीनें त्यांच्या नवऱ्याचें स्वभाव-चित्र कसें रंगविलें आहे हें पाहण्याचेंच माझे काम आहे. ‘ स्मृतिचित्रें ’ पतिनिधनानंतर चौदा वर्षांनीं लिहिलेलीं आहेत. त्यांत इतर अनेक सांसारिक आठवणी आहेत; पण मी या लेखापुरतें तरी लक्ष्मी-नारायण या पतिपत्नीपुर-तेंच माझे विवेचन मर्यादित ठेवणार असल्यानें त्या इतर आठवणींचा विचार करण्याचें मला कारण नाहीं.

लक्ष्मीबाईंचा जन्म १८६८ मध्यें एका खेड्यांत, एका अत्यंत कर्मठ ब्राह्मण घराण्यात झाला. तेव्हां स्त्रीशिक्षण हें नरक-साधन मानण्याची सामाजिक रीत होती. त्यामुळें लक्ष्मीबाईंना विद्या घडलीच नाहीं. त्यांचें लग्न १८७९ मध्यें झालें. रमाबाई रानडे व आनंदीबाई जोशी या दोर्घा-प्रमाणेंच लक्ष्मीबाईंचें लग्नही वयाच्या अकराव्या वर्षीच झालेलें आहे. फरक इतकाच की, पहिल्या दोर्घांचेही नवरे बिजवर व वयस्क होते, तर लक्ष्मीबाईंचा नवरा प्रथमवर व समवयस्क (बायकोपेक्षां ६-७ वर्षांनीं मोठा) होता. लग्नापूर्वीं एका मैत्रिणीच्या भावानें लक्ष्मीबाईंना, खेळांत कांहीं कुरापत झाल्यामुळें, धाक घातला होता की, ‘ घरांत येशील तर तुम्ही तंगडीच मोडीन ! ’ या अपमानानें छोट्या लक्ष्मीनें (तेव्हां तिचें नांव मनु झोखले असें होतें) प्रतिज्ञा केली होती की, त्या घरांत पुनश्च पाऊल टाकायचें नाहीं. पण नियति अशी की, तंगडी मोडण्याचा धाक दाखविणाऱ्या याच माणसाबरोबर लक्ष्मीबाईंचें लग्न झालें व ज्या घरांत पाऊलहि न टाकण्याची त्यांनीं प्रतिज्ञा केली होती, त्याच घरांत त्यांनीं पक्का पाय रोंवला ! या त्यांच्या कृत्याबद्दल जरी त्या ‘ धमकीवाल्या ’ तरुणानें तेव्हां त्यांची ‘ तंगडी मोडली ’ नाही, तरी पुढें सांसारिक जीवनांत त्यांना अनेकदां ‘ यथास्थित चोप ’ देऊन त्यानें आपली प्रतिज्ञा अल्पांशानें कां होईना, तडीस नेलीच !

लक्ष्मीबाईंना वैवाहिक आयुष्य एकेचाळीस वर्षे लाभले व शेवटची पंधरा वर्षे वैधव्यावस्थेत काढावी लागली. एकेचाळीस वर्षांच्या वैवाहिक जीवनांत मध्यंतरी पांच वर्षे पतिपत्नी एकमेकांस दुरावली होती. लग्नानंतर सोळा वर्षांनी टिळकांनी खिस्ती धर्माचा स्वीकार केला, तेव्हा पाच वर्षे या पतिपत्नीत दुरावा निर्माण झाला होता. अखेर लक्ष्मीबाईंनीही पतीचे अनुकरण करून हा दुरावा दूर केला. लग्नानंतर लगेच आपल्या नवऱ्याचे दोन गुण लक्ष्मीबाईंच्या प्रत्ययास आले व त्यांची प्रचीति नंतरच्या दीर्घकालीन वैवाहिक जीवनांत सतत येतच राहिली. पतीचे प्रेम आणि त्याचा लहरीपणा लक्ष्मीबाईंना जन्मभर पुरला. लग्नसमारंभांत भांग मिसळलेली भर्जी खाऊन आपल्या बायकोला भ्रमिष्टासारखे होऊं नये म्हणून टिळकांनी लक्ष्मीबाईंच्या पानातील भर्जी भर पंक्तीत काढून घेतली, त्या प्रसंगी जसा त्यांचा प्रेमळपणा दिसून आला, तद्वत् कोकणात त्याच्या वडिलांच्या घरी अंगांत आलेल्या देवीने लक्ष्मीबाईंविषयी 'ही नवी सून फार वाईट पायगुणाची आहे; हिच्यामुळे घरात सुख व शांती नादणार नाही,' असे सांगितले, तेव्हा रिवाजाप्रमाणे त्या देवीला हळदकुंकू व फुले वाहण्याचे नाकारून टिळकांनी पुन्हा एकदा पतिप्रेमाचा प्रत्यय लक्ष्मीबाईंना आणून दिला; आणि लग्नानंतर थोड्याच दिवसांतला हा प्रसंग आहे.

टिळकांच्या वडिलांचे मत लक्ष्मीबाईंविषयी चागले नसल्यामुळे त्यांनी टिळकाना दुसरे लग्न करण्याचा आग्रह केला व लक्ष्मीबाईंना माहेरी टाकून देण्याची सूचना केली, तेव्हा टिळकांनी त्या वयात व त्या काळात आपल्या वडिलाना साफ सांगितले,—

“मी तसे कधीच करणार नाही. माझा संसार नाही झाला तरी असले कृत्य माझ्या हातून कदापि घडणार नाही.”

या प्रसंगावरूनही टिळकांचे बायकोवरील प्रेम दिसून येते. टिळकांनी बायकोला 'माहेरी नेऊन टाकण्या'चे कृत्य कदापि केले नाही हे खरे; पण स्वतःच्या घरी बायकोला टाकून जाण्याचे कृत्य टिळकानी कितीदा तरी केले

व लक्ष्मीबाईंच्या यातना वाढविल्या. टिळकांचें संसारांत लक्ष कधीच नव्हतें व वाढत्या वयाबरोबर त्यांच्या मनाची संन्यस्त वृत्तीहि वादूच लागली. त्यामुळें ते मधूनमधून एकाएकीं घर सोडून निघून जात व मग त्यांची सर्वत्र शोधाशोध करावो लागे. सासरीं लक्ष्मीबाईंना लांबून विहिरीचें पाणी आणण्याचा त्रास पडूं नये म्हणून स्वतः, वडिलांना नकळत, तें काम करून, बायकोनेंच तें केलें असें भासविण्याची काळजी घेणारे टिळक हे जितके प्रेमळ, तितकेच घरात बायकोला अवाक्षरानेही न कळवितां एकदम कोठे तरी निघून जाऊन कित्येक दिवसांनीं अचानक प्रकट होणारे टिळक लहरी वाटतात. टिळक व लक्ष्मीबाई यांच्या सासारिक जीवनाची जी कथा 'स्मृतिचित्रां' मधून पहावयास मिळते, तिचा रंग टिळकांचा प्रेमळपणा व लहरीपणा या दोन गुणांनींच मुख्यतः चितारलेला आहे.

टिळकांच्या स्वभावाविषयीं लक्ष्मीबाईंनीं 'स्मृतिचित्रां'त अनेक ठिकाणीं स्पष्ट अभिप्राय व्यक्त केला आहे. हे सारे अभिप्राय एकत्र लक्षात घेतले तर टिळकांचें स्वभावचित्र मनापुढें उभें राहतें. ते असें कीं, " राग, प्रेमळपणा, दयालुत्व व थोडासा विक्षिप्तपणा " हे टिळकांच्या स्वभावाचे विशेष होते. टिळकांना व्यवहारज्ञान मुळींच नव्हतें, वाटेल त्या माणसावर त्याचा चटकन् विश्वास बसत असे, पैशांच्या बाबतींत त्यांना हिशेब माहित नव्हता, मनाला पटणारी गोष्ट ब्रह्मदेव आडवा आला तरी करण्याचा हट्टीपणाही त्यांच्या ठिकाणीं होता. लक्ष्मीबाईंनीं टिळकांच्या स्वभावाविषयीं 'स्मृतिचित्रां'तून चेळोवेळीं प्रकट केलेले अभिप्राय पुढीलप्रमाणें आहेत, —

आपल्या मनाची खात्री झाल्यावर पक्षाद्या गोष्टीपासून त्यांना परावृत्त करण्याची ब्रह्मदेवाची प्रज्ञा नव्हती.

मनाला पटेल ते करावयाचें हा एक त्यांचा पहिल्यापासून भोठा बाण असल्यामुळें त्या काळांत अगदींच विलक्षण दिसणाऱ्या गोष्टी ते करीत.

विचार अमलांत आणावयास टिळकांना फारसा वेळ लागत नसे.

टिळकांच्या स्वभावांतील हा एक विशेष होता कीं, दृष्टीसमोर असेल ते त्यांना जीव कीं प्राण असे; एकदां का एखादी व्यक्ति अगर काम दृष्टीआड झाले, कीं मग त्याची त्यांना पुष्कळां आठवणहि राहत नसे, मग काळजी-कळकळ तर बाजूलाच राहिली.

टिळकांना आपल्या स्वभावाप्रमाणे काळजी अशी कशाची फार क्वचित वाटत असे.

टिळकांच्या मेदूमोवतीं एकदां विचारांचें कुंपण पडलें, कीं त्यांना बाहेरच्या वातावरणाची दाद नसे.

टिळकांच्या जवळून मीं दूर गेलें कीं, बहुतकरून ते आपल्या नोकरीचें दान आणि संसाराची दक्षिणा देऊन माझ्या मागोमाग बाहेर पडत.

स्वभावतः टिळकांना कधींच रुसतां येत नसे. ते रागावत वाटेल तितकें, पण रुसणेफुगणें त्यांना मुळींच ठाऊक नव्हते.

टिळक स्वभावानें अतिशय शांत पण अतिशय रागीट होते. आणि त्यांना राग येण्यास व जाण्यासही कारण अगदीं क्षुल्लक लागे.

वरून जरी कठोर मुद्रा धारण करण्याचा टिळक प्रयत्न करीत होते, तरी त्यांचे अंतःकरण मृदु असल्यामुळे त्यांना आमची दोघांची स्थिति पाहून गर्हिवर येत होता.

टिळकांना भय हा शब्द त्यांच्या डिकशनरींत कधीं सांपडला नाही. सभा असो, साप असो, साहेब असो, त्यांना कधीं भय वाटलें नाही.

टिळकांना भय कोणाचेंच कधीं वाटत नसे. जर कांहीं भय त्यांच्या हृदयांत असेल तर ते देवाचें व त्याच्या खालोखाल माझे !

टिळकांचा वाटेल त्या इसमावर विश्वास बसे. अगदीं एखादा अट्टल चोर असला व त्यानें येऊन टिळकांना सांगितले कीं, 'मी साव आहे,' कीं ते तेवढ्यावरच तो साव आहे म्हणून विश्वास ठेवीत.

टिळक कसा तरी खर्च करीत. त्यांना व्यवहारज्ञान कमी, असा माझा समज. म्हणून मीं त्यांनीं आणलेले सर्व पैसे जप्त करून मजजवळ ठेवीत

असे. हा क्रम शेवटपर्यंत होता. त्यामुळे पैशाच्या मानगडी मला जन्मभर निस्तराव्या लागल्या.

ह्या उतान्यांवरून हे स्पष्ट दिसून येईल की, लक्ष्मीबाईंनी टिळकांच्या स्वभावाची वैशिष्ट्ये म्हणून जी नमूद केली आहेत, ती म्हणजे हट्टीपणा, उतावळेपणा, विरक्तपणा, रागीटपणा, निर्भयता, प्रेमळपणा, सालसपणा व बेहिशेबीपणा ! लक्ष्मीबाईंनी दिलेल्या टिळकांच्या अनेक आठवणींची छाननी केली तर त्यापैकी प्रत्येकीचे मूळ टिळकांच्या स्वभावांतील उपर्युक्त एकाद्या गुणांतच सापडते.

‘स्मृतिचित्रां’त लक्ष्मीबाईंनी नवऱ्याच्या व आपल्या संबंधाच्या ज्या आठवणी दिल्या आहेत, त्यापैकी बहुसंख्य आठवणी नवरात्रायाकोच्या भांडणांच्याच आहेत. एकेचाळीस वर्षांच्या सुदीर्घ वैवाहिक आयुष्याची ही ‘स्मृतिचित्रे’ पाहिली असता ‘त्याला प्रणयाचा किंवा शृंगाराचा दूरचाहि स्पर्श’ नाही ही पांगारकरानी म्हटल्याप्रमाणे या ग्रंथाची ‘अपूर्वता’ आहे, यांत शंकाच नाही. पतिपत्नींमध्ये वारंवार खटके उडत याचे कारण टिळकाचा स्वभाव व वृत्ति आणि लक्ष्मीबाईंचा स्वभाव व वृत्ति यांजमधील फरक हे आहे. खुद्द लक्ष्मीबाईंनी नवरात्रायाकोच्या स्वभावांतील व वृत्तीतील फरक ‘स्मृतिचित्रां’त काही ठिकाणी नमूद केला आहे तो लक्षांत घेण्यासारखा आहे:

टिळकांनी कोणावर प्रेम केले नाही ? जो कोणो त्यांना भेटे त्याच्यावर त्यांचा चटकून विश्वास बसे. ‘माणसाची खरी पारख मला आहे’ असे त्यांना वाटे. उलट मला वाटे, ‘माणसाची खरी पारख मला आहे.’ जो माणूस मला लफंग्या वाटे, तो टिळकांना देवदूत वाटे. ते मला म्हणत, ‘तुला सॉयकॅलॉजी कळत नाही.’ मो म्हणे, ‘मला नसेल कळत, पण मला व्यवहारज्ञान आहे.’

बाजार करण्याची त्यांना एखाद वेळेस फार हौस वाटे. आपल्यासारखे व्यवहारज्ञ कोणी नाही असे त्यांना वाटे व ह्यांना कोणीहि फसवावे इतका व्यवहारज्ञानाचा ह्यांचे ठायी अभाव आहे, असे मला वाटे. 'मी खरेदी चांगली करतां, मला कोणी फसवीत नाही.' असें ते म्हणत, तर 'तुम्हाला खरेदी मुळीच करतां येत नाही, तुम्हाला सारेच फसवतात' असें मी म्हणें.

टिळकांपेक्षां आपल्याला व्यवहारज्ञान अधिक अशी मला घमेड होती.

टिळकांची हौस कधीं लाजली नाही, कधीं एका बाजूला बसली नाही. पैसे असले कीं, लगेच चडूंकडे ती बागडायला लागे. त्यांनीं लग्नाच्या वेळीं फिकीरोची माळ माझ्या गळ्यांत घातली होती व मी बेफिकीरीची माळ त्यांच्या गळ्यांत घातली होती.

टिळकांना कर्ज करण्याची चिंता असे व मला तं फेडण्याची असे.

टिळकांना कर्ज देण्यास लोक नेहमीं तयार असत. तेव्हां माझ्याजवळ पैसा ठरणें शक्यच नसे. कारण कर्ज करावें त्यांनीं व फेडावें मी हंदि चाललेलेच असे.

टिळक आणि लक्ष्मीबाई यांजमध्ये नेहमीं भाडण चाले तें दोघांच्या या भेन्नप्रकृति स्वभावामुळेच. 'स्मृतिचित्रा'त असल्या भाडणांच्या किती तरी भाठवणी आलेल्या आहेत. 'आम्ही खरोखरीच नेहमीं भाडत होतो, आमच्या भाडणाचे विषयही विविध असत,' असें लक्ष्मीबाईंनीं एके ठिकाणी म्हटलें आहे ते अगदीं खरें आहे. मात्र नाना संतानीं म्हटल्याप्रमाणे 'ही मोठीं नौजेची भाडणें असत.' खुद्द लक्ष्मीबाईंनींही एके ठिकाणीं या भाडणाच्या नेष्फळतेचा कबुलीजबाब दिला आहे. त्या म्हणतात,—

'त्यांच्याशीं वाद घालणें म्हणजे वाऱ्याची मोट बाधण्यासारखे आहे.'

पण ही वाऱ्याची मोट बाधण्याची एकहि संधि लक्ष्मीबाईंनीं आपल्या वैवाहिक जीवनात व्यर्थ दवडल्याचं या 'स्मृतिचित्रां'वरून दिसत नाही.

उलट “ स्वर्गांत त्यांची गांठ पडली म्हणजे मी आधीं त्यांच्याशीं सपादून मांडेन, ” असें लक्ष्मीबाई म्हणत असल्याचें श्री. देवदत्त टिळक सांगतात !

निरर्थक भांडण करण्याच्या बाबतींत टिळक व लक्ष्मीबाई हीं पतिपत्नी समानशील दिसतात ! अर्थातच हीं भांडणें क्षुल्लक कारणानें पेटलेलीं व क्षुल्लक कारणानें विशलेलींही आहेत. लक्ष्मीबाईंना दुसरा मुलगा झाला तेव्हां तीन दिवसांत त्यांनीं अन्नसेवन न केल्यावरून टिळक खूप संतापले. लक्ष्मीबाईं हि खाटेवर बसून त्यांच्याशी खूप भांडल्या. या भांडणाचा शेवट टिळकांनीं लक्ष्मीवर एक काव्य तयार करण्यात झाला ! टिळक व लक्ष्मीबाई यांचीं भांडणे बहुधा याच मासल्याचीं आहेत. टिळकाचें लक्ष्मीबाईंवर प्रेम होतें हें मीं वर सांगितलेच आहे. ख्रिस्ती होण्याची टिळकांच्या मनाची पूर्ण तयारी झाल्यावरही “ केवळ हिच्या [लक्ष्मीबाईंच्या] धाकानें व मायेनें मी अडलो आहे. परमेश्वरा, मला व तिला सुबुद्धि दे ! ” अशी टिळक प्रार्थना करीत, तीहि त्यांच्या लक्ष्मीबाईंवरिल प्रेमाची साक्ष आहे. ‘ माझी आवडतीं माणसें ’ या यादींत टिळकांनीं पहिला नंबर लक्ष्मीबाईंना दिला व मृत्युपत्रात लक्ष्मीबाईंना ‘ देवता ’ म्हणून संबोधलें आहे. प्रत्यक्ष बापाचा राग पत्करूनही टिळकांनीं आपल्या बायकोचें रक्षण केलें.

इतकें प्रेम बायकोवर असूनही रागीट स्वभावामुळें टिळकांनीं लक्ष्मीबाईंना यथेच्छ गालिप्रदान केले व अनेकदां यथास्थित चोपहि दिला. एकदां तर त्यांनीं बायकोला दादरावरून खालीं टकलली. बायकोला कांहीं न कळवतां कोठें तरी पसार होण्याचा प्रयोग तर टिळकांनीं अनेकदां केला. बायकोचें ते सहसा कधीं ऐकत नसावेत. टिळक लक्ष्मीबाईंना ‘ पेनी वाइज पौंड फूलिश ’ म्हणत. “ ही जेथें तेथें माझा पाणउतारा करते ” अशी त्यांची तक्रार असे. आपली ‘ ओल्ड फॅशनड ’ बायको आपलें कधींच कांहीं ऐकत नाही असेंही टिळक म्हणत ! लक्ष्मीबाईंना मानसशास्त्र [सॉयकॉलॉजी] कळत नाही ही तर टिळकांची पेटंट तक्रार दिसते. एकदा ते लक्ष्मीबाईंना म्हणाले,—

“ मी तुला फार गहाणी समजत होतो; पण आज माझी खात्री झाली की, तू फार मूर्ख आहेस. पखाद्या वेळेस तू माझी अब्रू घालवशील ! ”

‘तू फारच हट्टी बायको आहेस;’ ‘तुला अक्कल नाही;’ ‘जगांत मला काय मान आहे, पण तुला त्याचें कांहीं वाटत नाही;’ ‘सारा जन्म गेला; मी सांगितलें नि तू ऐकलें असें कधीच मला आठवत नाही;’ वगैरे वाग्बाणांनीं टिळक रागाच्या भरांत लक्ष्मीबाईंची पूजा बांधीत. रागाच्या व भांडणाच्या भरांत उच्चारलेल्या या शब्दांचा अर्थ परमार्थानें ध्यायचा नाही हें खरें असले, तरी टिळकांच्या मनांत आपल्या बायकोविषयीं असले ‘सनातनी’ भावनाच नादत होत्या, एवढा तर्क यावरून काढणें चूक होणार नाही. ‘तू फार मूर्ख आहेस. एखाद्या वेळेस तू माझी अब्रू घालवशील’ या टिळकांच्या उद्रेकावरून टिळकांच्या मनाच्या गाभान्यात बायकोच्या मूर्खपणापेक्षाही ती आपली अब्रू एखाद् वेळ घालवील याचीच चिंता जास्त दिसते !

टिळक व लक्ष्मीबाई यांजमधील भांडणें हीं पुस्तकी पंडित नवरा आणि संसारदक्ष बायको यांच्यातील भांडणें आहेत. या भांडणांचें आदिकारण लक्ष्मीबाईंनींच एके ठिकाणीं दिलें आहे. टिळक रागावले म्हणजे ते लक्ष्मीबाईंना जिजाई व स्वतःला तुकारामबुवा म्हणत. अशाच एका प्रसंगीं लक्ष्मीबाई म्हणतात, —

“ खरोखर मानसशास्त्र मला कांहीं कळत नव्हते व अजूनही कळत नाही. मला वाटते, जिजाईलाही कळत नसेल व साक्रेटिसाच्या बायकोलाही कळत नसेल. पण त्या जर आपल्या आयुष्याच्या गोष्टी लिहून ठेवत्या, तर त्यांच्या संसारांतील अडचणी लोकांच्या ध्यानांत आल्या असत्या. त्यांना दुसऱ्याच्या मनाविषयीं कांहीं कळत नसलें, तरी आपल्या स्वतःच्या मनांत काय चल-बिचल होत आहे, हे चांगलें कळत असलें पाहिजे.”

खुद्द टिळकांनाही या भांडणाचा नंतर पश्चात्ताप होत असावा. एकदोन कवितात त्यांनी ही पश्चात्तापाची भावना प्रकटहि केली आहे,—

रोज जरी मी हिजला । बहु दुखवीं बोलुनि कट्टु शब्दाळा
 ' दर्शन नलगे मजला । जा नीघ ' जरी मी म्हणतों हिजला
 वाटे सर्व जनाला । जरि त्रासुनि गोळा हा भार्येला
 विरहोष्णें प्रेमाला । अजि कैसा भातां उतच आळा
 नारायण छक्ष्मीला । मम छौकर देवो आणुन मजला
 आणखी एका कवितेत टिळक म्हणतात,—

कांता मम हे प्रेमळ किति हे आज मला कळलें
 व्यर्थ गांजितों ह्या अबलेला पश्चात्तापें मम्मन जळलें
 अल्पबुद्धिनें देउ दुरुस्तर, प्राण हिचे मजवर हें कळलें
 भार्या नामा योग्य सतीला आजवरी मीं व्यर्थचि छळिलें

टिळकांची ही पश्चात्तापाची लहर फक्त काव्ये प्रसविण्यापुरतीच टिके ! काव्य संपलें की पश्चात्तापहि विरघळून जाई व पुन्हा बायकोशीं भांडण करून तिला शेलक्या विश्लेषणांचा अहेर देण्यास टिळक मोकळे होत !

टिळकांचें लक्ष्मीबाईंवर प्रेम होतें. “ आजपर्यंत वस्तुच्छायेप्रमाणें दोघें राहिलों ” असल्याचा टिळकांनीं एके ठिकाणीं उल्लेख केला आहे. लक्ष्मीबाईं आजारी असताना टिळकांनीं आईप्रमाणें त्यांची शुश्रूषा केल्याचें लक्ष्मीबाईंनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. टिळकांच्या बायकोवरील प्रेमाचा सर्वोत्कृष्ट पुरावा, टिळक खिस्ती झाल्यावर लक्ष्मीबाईं त्यांच्याकडे राहावयास आल्या, तेव्हां मिळतो. टिळक खिस्ती व लक्ष्मीबाईं हिंदु; या द्विधर्मी संसारा-मुळें टिळकांना एकाच घरात दोन संसार मांडावे लागले. त्या वेळचें लक्ष्मीबाईंनीं केलेलें वर्णन नमूद करण्यासारखें आहे:—

“ टिळकांच्या घरांत रोज [खिस्ती] प्रार्थना, मजन, खिस्तवाचन दोन्ही सांज होत असे. माझ्या घरांत माझे सारे देव, देवी, गणपति, तुळशी ह्यांचें

पूजन झपाट्याने चारुलेले असे. त्यांच्याकडे नोकरचाकर होते. माझ्याकडे कोणो नव्हते. मराठे मिळेनात व दुसरे खपेनात. मला सगळे हाताने करावे लागे. टिळक जेवायला माझ्या घरी येत.”

खिस्ती धर्मावर गाढ श्रद्धा असूनहि टिळकांनीं लक्ष्मीबाईंना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध धर्मोत्तर करणे भाग पाडले नाही. नवरेशाही अधिकार न गाजविण्यांत या बाबतींत टिळकांनीं मनाचा मोठेपणा निःसंशय दाखवला आहे. पुढें लक्ष्मीबाईं स्वैच्छेनेंच पतीच्या धर्मोत्तर गोल्या, तेव्हां अर्थातच टिळकांना आनंद झाला. लक्ष्मीबाईं खिस्ती झाल्यावरहि टिळकांनीं स्वतः मुल्ताभटाच्या सुदपाकखान्यात जाण्याचा क्रम ठेवून घरीं लक्ष्मीबाईंच्या इच्छेनुसार निरा-मिष आहार कुटुंबासाठीं पस्तीस वर्षे ठेवला यांतही बायकोच्या भावनेचा व मताचा आदर ठेवण्याची टिळकांची वृत्ति दिसून येते.

याव्यतिरिक्त टिळकांनीं लक्ष्मीबाईंना कधीं फारसा मान दिल्याचें त्यांचीं ‘स्मृतिचित्रे’ सांगत नाहीत.

“टिळकांना फार हौस कीं, आपल्या बायकोने कोणी तरी मोठें व्हावें. लेखिका, कवयित्री, वकी तिनं बनावे व ते त्या दिशेने नेहमी प्रयत्न करीत. आधीं आधीं त्यांना यांपैकीं पहिल्या दोन बाबतींत अगदींच निराशा व्हावे लागले, पण मग त्यांना माझ्याबद्दल फार आशा वाटूं लागली.”

बायकोनें कोणी तरी मोठें व्हावें एतदर्थ टिळकांनीं काय प्रयत्न केले याचे फार त्रोटक उल्लेख ‘स्मृतिचित्रा’त आहेत. लज्जानंतर लक्ष्मीबाईंना शिक्षण देण्याचा प्रयत्न टिळकांनीं केला. मात्र ती कल्पना टिळकाना स्वतः होऊन सुचली नाही. तर त्यांच्या शेजारीं राहणाऱ्या बिन्हाडांतील “लक्ष्मीबाईं खऱ्यांना लिहितांवाचतां येतें तसे लक्ष्मीबाईं टिळकांनाहि आलें पाहिजे” असें टिळकांना वाटलें. “टिळकाना लहान मुलांना चांगलें शिक्षण देतां येत असलें, तरी माझ्या बाबतींत तें अगदीं निराळेंच ठरलें.” लक्ष्मीबाईंना हंसूं फार येई व त्यामुळे टिळक संतारत. शेवटीं हें शिक्षण कऱ्या बाराखडी-

पर्यंत गेल्यावर “ हें शिक्षण देत बसण्यांत टिळकांना कांहींच गंमत वाटेना व माझे शिक्षण तेथेंच संपलें ! ” असें लक्ष्मीबाई म्हणतात.

टिळकांच्या स्वभावातील ही गोम लक्षांत घेण्यासारखी आहे. लक्ष्मीबाईंनी कोणी तरी मोठ्ठे व्हावें असें त्यांना फक्त वाटत असे. मात्र त्यासाठी स्वतः परिश्रम घेण्यास त्यांची तयारी नसे ! माधवराज रानडे व गोपाळराव जोशी यांनी आपापल्या बायकांच्या शिक्षणाला व त्यांना मोठेपण मिळवून देण्याला जी जातीनें खटपट केली, तसें टिळकांनीं कांहींही केलें नाहीं. फक्त लक्ष्मीबाईंनीं केलेल्या कविता सुधारून त्यांनीं त्या छापून आणल्या व खिस्ती चर्चमध्ये लक्ष्मीबाईंनीं प्रथमच भाषण केलें तें टिळकांनीं लिहून दिलें होतें व तें लक्ष्मीबाईंकडून पाठहि करून घेतलें होतें. या किरकोळ प्रकाराव्यतिरिक्त टिळकांनीं लक्ष्मीबाईंना “ कोणी तरी मोठ्ठे ” होण्याच्या दृष्टीनें कांहींही प्रत्यक्ष साहाय्य केल्याचें दिसत नाहीं. उलट, जन्मभर त्यांनीं “ तूं मूर्ख आहेस,” “ तुला अक्कल नाहीं,” अशा शेलक्या शब्दांनीं बायकोची शोभा करण्याचें व्रतच घेतल्याचें दिसतें.

टिळकांची काव्यरति व लक्ष्मीबाईंची व्यवहारवृत्ति, टिळकांचें ध्येयवेड नि लक्ष्मीबाईंचें संसारवेड, टिळकांचें शीघ्रकोपित्व आणि लक्ष्मीबाईंची विनोदलोलुपता या पतिपत्नीच्या प्राकृतिक भेदामुळें त्यांच्यात रमा-माधव, आनंदी-गोपाळ किंवा आनंदी-धोंडो या जोडप्यांसारखें वृत्तिसहकार्य कधींच घडून आलें नाहीं. टिळक घराबाहेरील सामाजिक कार्यांत गर्क राहिले, तर लक्ष्मीबाई घरांतील कामात गडून राहिल्या ! टिळकांनीं अनेक अनाथ, अपंग लोकांना जवळ करून त्यांना समाजांत प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली; पण स्वतःच्या बायकोला मात्र स्वतःच्या इच्छेप्रमाणें कोणी तरी ‘ मोठ्ठे ’ होण्यासाठीं कांहींही मदत टिळक करूं शकले नाहींत, हा फरक लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. या दृष्टीनें ‘ बुवाचे तुरे लाल, बाईचे पुरे हाल ’ हे लक्ष्मीबाईंचे उद्गार सार्थ वाटतात.

टिळकांचें प्रत्यक्ष साहाय्य झालें नसतांही लक्ष्मीबाईं मोठ्या योग्यतेस चढल्या त्या त्यांच्या अंगच्या गुणांनीं व पतीचें अनुकरण करण्याच्या त्यांच्या स्वभाविक स्त्रीप्रवृत्तीमुळें. खुद्द लक्ष्मीबाईंनींच म्हटलें आहे, —

“ वयाच्या अकराव्या वर्षापासून, म्हणजे आर्दी बाळपणापासून माझे आयुष्य एकसारखे टिळकांच्या बरोबर व बरोबरीने चालले होते. मधे पांच वर्षे आम्ही विभक्त होतो, पण त्या पांच वर्षांत टिळक एक क्षणहि माझ्या-पुढून हालले नाहीत, की मी त्यांच्यापुढून हालले नाही. मी जी आहे ती केवळ टिळकांमुळे. टिळकांनी आपली ध्येये ठरवावी; मी डोळे झांकून तों आचरणांत आणावी; त्यांनी कविता रचल्या, मी त्या गाव्या; त्यांनी भौक मागावी व मी त्यांचो झोळी घरून चालावे. आमच्यामध्ये जे खटके उडत, ते जेव्हां जेव्हां त्यांच्या प्रगतोचा वेग मला सहन होत नसे तेव्हां तेव्हां, डेक्कन-कवीनच्या मागं एखादा खटारा बांधला व ती आपल्या पूर्ण वेगांत निघाली म्हणजे त्या खटान्याची जी आदळाआपट होईल ती माझी होत असे. त्यांचा वेग मला मानवेल इतपत असला व मला त्यांची ध्येये पटवून घेण्यास अवसर मिळाला की, मग मात्र आमचे गाडे सुरळीत चाले. इंजिनाच्या अंगी असलेली स्वयंशक्ति ती टिळकांच्या अंगी होती, तर त्या इंजिनाने दिलेला वेग तो माझ्या अंगी असे. एकदां रुळावर माझी गाडी लागली की मग मात्र तो कोणाला थांबवितां यावयाची नाही.”

या उतान्यावरून मी काय म्हणतो तें तुमच्या ध्यानीं सहज येईल ! लक्ष्मीबाई नवऱ्याशी सांसारिक बाबतींत कितीहि भांडोततंडोत, टिळकांवर त्यांची आर्य स्त्रीसारखी भक्ति होती. त्यांनीं एका कवितेंत म्हटल्याप्रमाणें,—

सुरकुळ-टिळक श्रीनारायण-चरणिं छीन जाहळी

लक्ष्मी मी-तूं हें विसरली

या वृत्तीमुळेंच टिळकांनीं जरी बोट धरून लक्ष्मीबाईंना मोठेपणाच्या मार्गावर पावले टाकण्यास साहाय्य केले नसलें, तरी टिळकांच्या मागून यथाशक्ति, यथामति जाऊन लक्ष्मीबाईंनीं स्वतंत्रपणेंच मोठेपण मिळविलें.

“ त्यांच्या (टिळकांच्या) उच्च ध्येयाने परिपूर्ण अशा चरित्राचा परिणाम दुसऱ्यावर फार चटकन होत असे. नाही तर (कर्मठ) नारायणराव गोकुल्यांची मुलगी (लक्ष्मीबाई) भंग्याचे काम इतक्या आनंदाने व उत्साहाने

करण्यास तयार होणेच शक्य नव्हते. महाराजा नुसता कोठे शिंतोडा अंगावर उडवल्याचा भास झाला, तर सान्या जन्मभर स्वतःला व घरांतील सगळ्यांना माझ्या बडिलांनीं घासूनपुसून घेतले होते. त्याच पित्याची मी कन्या वाईस मंग्याच्या घरचे अन्न खाते काय नि नगरच्या दवाखान्यांत हलकीं समजलेली कामें करायाला धांवतें काय ? पण यांत वानायचें झाले तर तें टिळकांनाच वानले पाहिजे. ते माझे या बाबतींत गुरु होते. त्यांनीं मार्ग दाखविला कीं त्या मार्गानें डोळे झांकून बेघडक पळण्याचे काम मात्र माझे असे. मला जर कांहीं यशाचा वाटा असेल, तर तो त्यांनीं मार्ग दाखविल्यानंतर न कचरतां त्यावरून बेघडक जाण्यांत आहे, पवढेच.”

लक्ष्मीबाईंनीं या उताऱ्यांत हाच भावार्थ प्रकट केला नाही काय ? याच दृष्टीनें त्यांनीं शेवटीं टिळकांना “ माझा सूत्रधार ” असे म्हटलें आहे. पण टिळकांनीं त्या पदवीवर आपला हक्क स्वतःच्या कृतीनें सिद्ध केलेला नाही हें आतांपर्यंत मी दाखवून दिलें आहेच. ती पदवी टिळकाना लक्ष्मीबाईंमधील “ सतीत्वा ” नें उदारपणानें बहाल केलेली आहे हें विसरतां कामा नये !

लक्ष्मीबाई ह्या आनंदीबाई जोश्यांइतक्या बुद्धिमान् नव्हत्या ; पण रमाबाई रानड्यांइतक्या मतिमंदहि नव्हत्या. आनंदीबाई कव्यांसारखा कष्टाळूपणा व मनाला पटलेलें कसलेंहि कार्य, —समाजाच्या स्तुतिनिंदेची पर्वा न करता, निष्ठेनें करण्याचा बाणा लक्ष्मीबाईंच्या ठिकाणीं खचित होता. टिळकांच्या अंगीं गोपाळराव जोश्यांचा विक्षिप्तपणा होता, पण त्यांच्या ठिकाणचें स्वार्थ. त्यागी परिश्रमशीलत्व नव्हतें. रानड्यांप्रमाणें टिळकांना आपल्या बायकोनें ‘ मोडें ’ व्हावें असें वाटत होतें, पण रानड्यांप्रमाणें तो छंद तडीला नेण्याचा धिम्मपणा त्यांच्या ठिकाणीं नव्हता. पी हळद, हो गोरी असा टिळकांचा स्वभाव होता व तसा गोरेपणा न आल्यास आरसाच फोडून टाकण्याचा त्रागाहि ते करीत ! धोंडोपंत कव्यांची सांसारिक विरक्ति टिळकांच्या ठिकाणीं होती, पण धोंडोपंतांनीं आपल्या मर्यादा ओळखून आनंदीबाईंना जें सांसारिक स्वातंत्र्य दिलें होतें तें देण्यास मात्र टिळकांची तयारी नव्हती. गोपाळराव

जोश्यांप्रमाणें टिळक आपल्या बायकोला मारपीट व शिबीगाळ करित. पण जोश्यांप्रमाणें बायकोच्या मोठेपणासाठीं स्वतः कसलाही त्याग करण्यास टिळकांची तयारी नव्हती. टिळक हे कवि असल्यामुळें त्यांना चांगल्या कल्पना सुचत, पण व्यवहारविमुखतेमुळें त्या प्रत्यक्षांत उतरविण्याचे परिश्रम त्यांना झेपत नसत, असेंच टिळकांची लक्ष्मीबाईंशीं जी वागणूक झाली तीवरून म्हणणें भाग पडतें. लक्ष्मीबाईं सतीधर्मानुसार ह्याचें खापर स्वतःच्या 'मह'पणाच्या मार्थी फोडीत होत्या. आनंदीबाईं जोश्यासारखी बुद्धिमती स्त्रीदेखील आपल्या सर्व पराक्रमाचें श्रेय नवऱ्याच्या पदरांत टाकते, तेथें लक्ष्मीबाईं-नींहि तसे केले यांत आश्चर्य नाही. लक्ष्मीबाईं खिस्ती झाल्या होत्या, तरीहि त्यांनीं 'स्मृतिचित्रां'त आपल्या नवऱ्याचें धरगुती नांव घेण्याचें, एखाद्या हिंदु स्त्रीप्रमाणें, टाळलें आहे व सर्वत्र 'टिळक' असाच त्यांचा उल्लेख केला आहे, यांत तरी मग नवल कसलें ?

लीला-माधव

रमाबाई रानडे यांचें ' आमच्या आयुष्यातील कांहीं आठवणी ' हें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानंतर जवळजवळ तीन तपांनीं श्री. लीलाबाई पटवर्धन यांचें ' आमचीं अकरा वर्षे ' हें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. दरम्यानच्या काळांत स्त्री-शिक्षण महाराष्ट्रांत सार्वत्रिक झालें व स्त्रीवर्गाचा सर्वत्र बाबतीतील दृष्टिकोन बराचसा प्रगत झाला. पतीला परमेश्वर मानण्याची रमाबाई रानडे किंवा आनंदीबाई जोशी यांच्या वेळच्या एकंदर स्त्रीसमाजाची पारंपरिक श्रद्धा या तीन तपांच्या काळांत लोप पावली व पति हा सहचर आहे असें मानण्याची नवी प्रवृत्ति शिक्षणानें, व्यक्तिविकासासुळें, सुशिक्षित स्त्रियांच्या ठिकाणीं साकार झाली होती. स्त्रीसमाजाच्या पतीकडे पाहण्याच्या एकंदर दृष्टिकोनांतच कालमान आणि समाजनीति यांनीं घडवून आणलेल्या आमूलग्र बदलाचें प्रत्यंतर लीलाबाईंच्या " आमचीं अकरा वर्षे " या पुस्तकांत पहावयास मिळतें.

रमाबाईंनी आपल्या आयुष्यातील कांहीं आठवणी लिहिल्या त्या मुख्यतः “ जो श्रेष्ठतर सहवास ” त्यांना पुन्हा लाभणें शक्य नव्हतें, त्यांच्या स्मृति-मुखाचा स्वाद घेण्यासाठी ! लक्ष्मीबाई टिळक यांनी आपली “ स्मृतिचित्रें ” लिहिली तीं श्री. देवदत्त टिळक यांना रे. टिळकाचें चरित्र लिहिण्यासाठी कच्चा माल पुरवावा म्हणून. सौ. आनंदीबाई कर्वे यांनी ‘ माझे पुराण ’ लिहिलें, तें दीर्घकालीन आजारांत कालहरण करण्याचें साधन म्हणून आणि डॉ. आनंदीबाई जोशी यांनी लिहिलेलीं पत्रें अगदीं खाजगी स्वरूपाचीं होतीं व तीं प्रसिद्ध व्हावींत अशी आनंदीबाईंची बिलकुल इच्छा नव्हती. सांगण्याचें तात्पर्य असें कीं, आपापल्या नवऱ्याचें चरित्र जगाला सांगण्याच्या हेतूनें यापैकीं कोणीहि आवर्जून लेखन केलेलें नव्हतें. अर्थात् त्यांच्या लेखनाला पुढें प्रसिद्धि मिळाल्याकारणानें त्या त्या लेखनापासून उपरोक्त कार्य कांहीं प्रमाणांत झालें आहे हें खरें; पण ग्रंथलेखन करणारांचा कांहीं तसा उद्देश नव्हता हें विसरतां कामा नये.

पण श्री. लीलाबाई पटवर्धन यांच्या “ आमचीं अकरा वर्षें ” या पुस्तकाची गोष्ट तशी नाही. हें पुस्तक लिहिण्यांत श्री. लीलाबाईंचा दुहेरी हेतु आहे. ‘ हृद्गतं ’त त्या म्हणतात,—

“ माझ्या मनांत पुष्कळ दिवसांपासून माधवरावांच्या सहवासांत घालविलेल्या दिवसांच्या आठवणी लिहावयाचें होतें; परंतु मो योग्य संघोचो वाट पाहत होतें. कांहीं गोष्टी कांहीं काल गेल्याखेरीज लिहिणें बरें नसतें; पण त्या लिहिल्याशिवाय चरित्रनायकाचा योग्य परिचयहि करून देतां येत नाही. परंतु अलीकडे मला असेंहि वाटूं लागलें आहे कीं, योग्य कालाची मी वाट पाहत बसलें व तो दुदैवाने माझ्या हयातींत आलाच नाही तर, एका महत्त्वाच्या कर्तव्याचे माझ्या हातून पालन झालें नाही असें होईल.

“ आमचे लग्न झाल्यावर माधवराव जुन्या गोष्टी सांगतांना पुष्कळ वेळां म्हणत असत, ‘ माझे चरित्र मीच लिहिणार आहे. माझ्या मनांनून दुसऱ्या

कोणी माझ्यासंबंधी बेजबाबदारपणे काही तरी लिहिण्यापेक्षा आपणच स्वतः खरी हकीगत लिहावी हें बरे. माझ्या हातून जर ही गोष्ट झाली नाही, तर तू तरी अवश्य हें काम कर. ' ”

अंशतः स्वतःची इच्छा, अंशतः मृत पतीची तशी आज्ञा, अंशतः परिस्थितीचा पेंच या तीन कारणांनी श्री. लीलाबाईंना ' आमची अकरा वर्षे ' हें पुस्तक पतिनिधनानंतर पांचसहा वर्षांच्या आंत लिहावें लागलें आहे, असें बरील उतान्यावरून स्पष्ट होतें. लीलाबाईंसारख्या सुविद्य स्त्रीला माधवरावांमारख्या महान् पुरुषाच्या आठवणी लिहिण्याची इच्छा व्हावी हें अगदीं स्वाभाविक आहे. त्यांतच माधवरावांनीं स्वतः तशी इच्छा अनेक वेळां व्यक्त केल्यानें तसें करणें हें आपलें एक ' महत्त्वाचें कर्तव्य ' असल्याची लीलाबाईंची भावना व्हावी हेंही साहजिक आहे. या दोहोंच्या जोडीला परिस्थितीच्या पेंचाची ओढ होती. माधवरावांचें आयुष्य हें अनेक गैरसमजांना जन्म देणारें ठरलें हें दुदैव होय ! माधवरावांसारख्या पुरुषाच्या वागणुकीचें व विचाराचें यथार्थ आकलन महाराष्ट्राला वेळींच न झाल्यामुळे त्यांच्या कृतींचा, उक्तींचा, फार काय, पण त्यांच्या घृतींचा देखील, त्यांच्याविषयीं गैरसमज निर्माण करण्यास व ते पसरविण्यास, त्यांच्या शत्रु-मित्रांनीं उपयोग करून घेतला. “ तत्त्वे आणि व्यवहार यांची माधवरावांच्या आयुष्यांत कधींच सांगड घातली गेली नाही ” असें श्री. लीलाबाईंनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे तेंच खरें. अशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा “ लोक आपल्याला हंसतात ना ? नांवें ठेवतात ना ?— तर मग ती गोष्ट ते मुद्दामच करीत.” माधवरावांचा “ मीं आहे तसा दिसणार ! ” हा बाणा असल्यानें निव्वळ बाह्योपचारावरून माणसाची योग्यता मापणाऱ्या समाजांत त्यांच्या विचारानें, वागणुकीनें, गैरसमजच जास्त निर्माण केले. खुद्द माधवरावांनींच लीलाबाईंना पाठवलेल्या एका पत्रांत म्हटलें आहे—“ जो इतरांच्यापेक्षा थोडा निराळा वागतो तो समाजाच्या डोळ्यांत खडक्याप्रमाणें सलतो. तसें माझ्या बाबतींत झाले आहे.”

माधवरावांच्या बाबतीत पसरलेले गैरसमज दूर करण्यासाठी व त्यांचे खरेंखुरें व्यक्तिदर्शन महाराष्ट्राला घडविण्यासाठी श्री. लीलाबाईंनी ' आमचीं अकरा वर्षे ' हें पुस्तक लिहिलें. इतरांनीं आपल्यासंबंधीं मागाहून कांहीं तरी बेजबाबदारपणें लिहिण्यापेक्षां आपणच आत्मचरित्र लिहावें अशी माधवरावांची इच्छा होती व त्या दृष्टीनें त्यांनीं थोडी तयारीहि चालविली होती. पण त्यांच्या हातून तें काम पुरें झालें नाहीं, तेव्हां त्यांच्या इच्छेप्रमाणें श्री. लीलाबाईंनीं हें पुस्तक लिहिलें आहे.

पुस्तक लिहितांना ' दुःखद आठवणीपेक्षां अनेक सुखदायक स्मृति ' लीलाबाईंना जास्त होणें स्वभाविक आहे. " जसजसें आठवलें तसतसें मी लिहीत गेलें. कांहीं कांहीं आठवणी दोनदोन तीनतीन वेळां लिहिल्या. बरेंचसें लिहिलेले फाडून टाकले व कांहीं लिहिलेले सहेतुकपणे गाळावें लागले " असें श्री. लीलाबाईंनीं म्हटलें आहे. ' कांहीं लिहिलेले सहेतुकपणें गाळावें लागले ' या लीलाबाईंच्या विधानाचा नक्की अर्थ कळत नाहीं. " मी आहे तसा दिसणार ! " या माधवरावांच्या बाण्याला लीलाबाईंनीं " सहेतुकपणें गाळलेल्या " मजकुरानें कितपत वाण लागला हेंहि समजण्यास मार्ग नाहीं. परंतु " इतरांनीं बेजबाबदारपणें कांहीं तरी " लिहूं नये म्हणून स्वतःच माधवरावांच्या अधिकृत आठवणी श्री. लीलाबाईंनीं लिहिल्या आहेत हें नक्की. म्हणजे एक प्रकारें माधवरावांची वकिली करण्याचा किंवा इतराचे " बेजबाबदार " हल्ले टाळण्याचा हेतु अंशतः तरी या पुस्तकाच्या बुडाशी आहे. रमाबाई रानडे, लक्ष्मीबाई टिळक किंवा सौ. आनंदीबाई कर्वे यांपैकी कोणाच्याहि मनांत आपापले ' लिहिताना असल्या काहीहि हेतु नव्हता. श्री. लीलाबाईंच्या ग्रंथलेखनाचा हेतु उपरोक्त तीन स्त्रियाहून वेगळा असल्याचें मी म्हणतों ते याच अर्थानें.

' आमचीं अकरा वर्षे ' हें पुस्तक ' आमच्या आयुष्यांतील काही आठवणी, ' ' माझे पुराण ' किंवा ' स्मृतिचित्रें ' यांहून कांहीं बाबतीत स्वरूपतःच वेगळें झालें आहे, याचें कारण लेखिकेचा वरील दृष्टिकोणच.

रमाबाई व लक्ष्मीबाई यांनी आपापल्या नवऱ्यांचे फक्त कौटुंबिक जीवनातीलच व्यक्तिचित्र चितारले आहे. सौ. आनंदीबाईंनी डॉ. कर्वे यांच्या सार्वजनिक कार्याचा उडता उल्लेख केला आहे तो स्वतःचा त्याच्याशी संबंध आला तेवढ्यापुरताच; पण लीलाबाईंनी मात्र माधवरावांच्या सांसारिक जीवनाबरोबरच त्यांचे थोडेसे साहित्यिक जीवन, सार्वजनिक जीवन, त्यांचे स्नेहीसोबती, वगैरेंचा समाचार घेऊन आपल्या पुस्तकाला माधवरावांच्या चरित्राची कळा आणून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. एका दृष्टीने ही गोष्ट स्वागताई आहे. कारण, रमाबाईंच्या काळची स्त्री नवऱ्याच्या घराबाहेरील कार्याची—मग तें केवढेहि मोठे असो—वास्तपूसहि करित नसे, त्याऐवजी लीलाबाईंच्या वेळची सुशिक्षित स्त्री नवऱ्याच्या सांसारिक जीवनाची जशी मनमोकळेपणे चर्चा करू शकते, तद्वत् त्यांच्या सार्वजनिक कार्याचीहि यथाशक्ति विचक्षणा करू घजते ही गोष्ट बायकांच्या नवऱ्याकडे पहावयाच्या दृष्टिकोनांत पडलेल्या इष्ट बदलाची निदर्शक आहे.

लीलाबाईंनी माधवरावांचे व्यक्तिचित्रण पुष्कळच खुलेपाने केले आहे. रमाबाई आणि आनंदीबाई जोशी यांच्याप्रमाणे पतीला परमेश्वर मानण्याची श्रद्धा लीलाबाईंच्या ठिकाणी नसल्याचा तो परिणाम आहे. रमाबाई, लक्ष्मीबाई, आनंदीबाई यांची लग्ने फार लहान वयात झाल्यामुळे तत्कालीन रीती-प्रमाणे त्या नवऱ्याच्या जीवनांत चटकन् व पूर्णपणे विलीन होऊन गेल्या. श्री. लीलाबाईंचे माधवरावांशी लग्न झाले तेव्हा त्या चौवीस वर्षांच्या व जी. ए. परीक्षेत नापास झालेल्या होत्या. माधवराव आणि लीलाबाई यांचे लग्न प्रौढ वयांत झाले होते; पण त्यांत प्रेम किंवा खुषीचा भाग नसून तो एक परिस्थिति-प्राप्त गरजेचा मामला होता. लग्नापूर्वी माधवराव व लीलाबाई यांची ओळखहि नव्हती. आणि जेव्हा लग्नाच्या दृष्टीने त्यांची ओळख मुद्दाम करून देण्यांत आली, तेव्हा लीलाबाईंचा ग्रह माधवरावांबद्दल चांगला झाला नाही. लीलाबाई म्हणतात—“ ते मला संकोची दिसले. ते फार कमी बोलत व शक्य तर बोलण्याचे टाळीत. ते थोडे त्रासिक व आपल्यांतच गढलेले असे दिसत. एकंदरीत ते माणूसबाणे असावेत असा माझा त्यांच्याबद्दलचा पहिला

ग्रह झाला. ” पुढें लीलाबाईंच्या वडिलांनी त्यांना माधवरावांबद्दल विस्तृत माहिती, फर्ग्युसन कॉलेज प्रकरणासह, सांगितली; तेव्हां लीलाबाईंनी यत्किंचि-तहि न थांबता उत्तर दिलें “ असल्या स्थलाबद्दल विचार न करणें बरें. ” पण स्वतःचें रूप, जी. ए. च्या परीक्षेत मिळालेलें अपयश, वडिलांचा आग्रह वगैरे कारणांनी शेवटीं स्वतःची इच्छा नसतां “ मनाचा हिऱ्या करून ” लीलाबाई या लग्नस तयार झाल्या. लग्नाच्या वेळची आपली मनःस्थिति लीलाबाईंनी पुढीलप्रमाणें वर्णिली आहे—

“ त्यावेळीं माझ्या मनाची स्थिति मोठी चमत्कारिक होती. लग्नामुळे होणारा साहजिक आनंद मला मुळीच झाला नाही. वास्तविक माधवरावांच्यांत कांहींच कमी नव्हतें. ते दिसायला सुंदर होते, तरुण होते, विद्वान् होते, पदवीधर होते, नवीन मताचे व आचाराचे होते. माझ्या लग्नाबद्दलच्या अपेक्षा त्यांहून मुळीच निराळ्या नव्हत्या. किंबहुना माधवराव सर्व बाबतींतच अपेक्षेपेक्षाही सरस होते. त्यांची त्या वेळीं पुण्यांत जी कुप्रसिद्धि होती तशी नसती तर माझा आनंद गगनांत मावला नसता. परंतु एकच एक भूत, लग्न होईतोंवर व पुढें सहवासानें तसें कांहीं नसल्याबद्दल खात्री पडतोंवर मला भेडसावीत होते. पुढें सहवासानें ती भीति नष्ट झाल्यावर जेव्हां माझी खात्री झाली, तेव्हां मी त्यांच्या सहवासांत अत्यंत सुखी झाले. ”

लीलाबाईंच्या पेक्षांही माधवरावांची या लग्नांन अतिशय तीव्र स्वरूपाची निराशा झाली होती. खुद्द लीलाबाईंनी म्हटल्याप्रमाणे,—

“ माझ्याशीं त्यांचे लग्न होणे हा त्यांच्या ध्येयाचा चक्काचूरच होता. ”

माधवरावांच्या पत्नीबाबतच्या अपेक्षा स्पष्ट होत्या व त्या त्यांनीं अनेक वर्षे उराशीं बाळगून स्वतःच्या मानसिक पिंडात पूर्णपणें मिसळून टाकल्या होत्या.

“ मला बायको शिकलेली पण सुंदर पाहिजे. मग ती परजातीतील असली तरी मला त्याची पर्वा नाही ” असा माधवरावांचा आग्रह होता. ‘ प्रीति आणि सौंदर्य, विद्या व सुसंस्कृति ’ यांना महत्त्व देऊन एखाद्या पदवीधर महिलेशी प्रेमविवाह करावयाच्या ध्येयाने माधवराव पछाडले होते. ते नच जमल्यास गौणपक्ष म्हणून विधवाविवाह करून सामाजिक सुधारणेस सक्रिय हातभार लावण्याचे त्यांच्या मनांत होते, आणि जर त्यांच्या ऐन ज्वानीच्या काळांत त्यांचे ध्येय साध्य झाले असते तर,—लीलाबाई म्हणतात,—

“ या काळांत (रविकिरण-मंडळाच्या स्थापनेच्या काळांत) अद्भुत-रम्य अशा काव्यसृष्टींत माधवराव विहार करीत होते. या वेळीं त्यांचा पक्षाद्या सुंदर व सुविद्य मुलीशी परिचय झाला अस्ता व त्याचं रूपांतर प्रेमविवाहांत झाले असते, तर सर्व सुरळीत झाले असते व पुणं सोडण्याची माधवरावांवर पाळी आली नसती.”

पण दुदैवाने तसे झाले नाही. माधवरावांनीं सर्व प्रकारच्या आपदा व अपमान सहन केले, पण त्यांचे ध्येय साध्य झाले नाही, उलट त्यांचे वय वाढत गेले व त्यांच्या चारित्र्याविषयी गैरसमज पसरून ‘ असल्या माणसाशीं लग्न करण्यापेक्षा विहिरींत जीव दिलेला काय वाईट ? ’ अशी समजूत चांगल्या सुशिक्षित व प्रौढ स्त्रियांतहि पसरली. शेवटीं माधवरावाना या लग्नाला ना-इलाजानेच तयार व्हावे लागले. केवळ परिस्थितिप्राप्त गरजेपार्यीं त्यांना लीलाबाईशीं लग्नाला तयार व्हावे लागले. “ तुमचा स्वभाव फार चांगला आहे असें मला वामनराव (जोशी) म्हणत होते आणि म्हणूनच मी तुमच्याशीं लग्न करणार आहे, माझ्या एका प्रोफेसर मित्राने तुमच्या रूपा-बद्दल नापसंतो दर्शवली. पण मी त्यांना हेंच सांगितले कीं, मुलगी स्वभावाने फार चांगली आहे, म्हणूनच मी लग्नाला तयार झालों. ही गोष्ट तुमच्या पुढल्या आयुष्यांत तुम्हांला पटवून देतां आली पाहिजे.” असें माधवरावांनीं लीलाबाईंना सांगितले. चौतीस वर्षे एकाकी जीवन काढल्यावर स्वतःच्या हृदकाची आतंष्ट-

मंडळी अडीअडचणीच्या वेळीं उपयोगी पडण्यासाठीं असावीत, आपल्या आयुष्यात ज्याचे बोलणे आपल्या मनावर दडपण पाडूं शकेल असे कोणी तरी माणूस घरात असावे, वगैरे व्यावहारिक गरजांपायीं माधवरावांना लग्नाला तयार व्हावे लागलें. शिवाय 'पत्नी ढालच कीं अन्नरुची' ही समाजनीति मनाला पटल्यामुळेहि माधवरावांना, आपल्याशीं विवाहास तयार होईल त्या स्त्रीशीं लग्नाला उभें राहणें तेव्हां आवश्यक वाटलें असलें, तर तें वावगें म्हणतां येणार नाहीं.

या लग्नांत माधवरावांना कांहींच स्वारस्य नव्हतें. सुंदर बायको मिळण्याचें त्यांचें ध्येय तर संपलेंच होतें; पण नोंदणी-पद्धतीनें लग्न करण्याची त्यांची साधी इच्छादेखील या लग्नात सफल झाली नाहीं. लग्नानंतर मित्राच्या आग्रहामुळे व काही अशी लग्न करून शिरावर घेतलेल्या नव्या जन्मादारीच्या जाणीवेमुळे माधवरावांनीं स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध कोल्हापूर संस्थानांत नोकरी पत्करली. माधवरावांचे आतापर्यंतचे आयुष्य हे 'मनाला पटेल ते निर्भयपणे करावयाचे या बाण्यानें गेलें होते. लग्नानंतर त्यांना हरेक बाबतीत 'आपण आता एकटे नाहीं; दुसऱ्याचाहि विचार आता पदोपदीं आपणाला करणें भाग आहे' ही जाणीव होऊं लागली व आतापर्यंत माधवरावांनीं तत्त्वनिष्ठेपायीं, सत्यप्रियते-मुळे, तडजोडीला मान तुकवली नव्हती, पण लग्नानंतर त्यांना प्रत्येक बाबतीत तत्त्व आणि तडजोड यांच्या द्वंद्वात तडजोडीला शरण जावे लागले आहे. हें करीत असतां माधवरावांच्या मानी मनाला कोण दारुण यातना झाल्या असतील याची कल्पना 'आमची अकरा वर्षे' हे पुस्तक चागली आणून देते. निश्चयी व मेहनती स्वभावामुळे माधवरावांनीं या यातनावर शेवटीं विजय कसा मिळवला याचें अत्यंत हृदयस्पर्शीं चित्र श्री. लीलाबाईंनीं 'आमचीं अकरा वर्षे' या पुस्तकांत काढलें आहे.

शेवटीं शेवटीं लीलाबाई व माधवराव यांची सहवासानें व अपत्यरूप धाग्यानें मनोमिळणो झाली असली, तरी " लग्न झाल्यानंतरचे आमचे कांहीं दिवस फार चमत्कारिक गेले. फार दिवस एकटे राहिलेले माधवराव माण-

साळायला फार प्रयास पडले. प्रत्येक वेळीं पडतें आपणच घ्यावे व ते म्हणतील तसें मनाला पटत नसूनही वागावे असे प्रसंग वारंवार येऊं लागले. संसारांत गम्य व रम्य कांहीं आहे असें मला वाटेना,' असें लीलाबाई म्हणतात. लीलाबाईंच्या मनांत माधवरावांविषयी काहीं किंतु होता व माधवरावांनाहि लीलाबाई मनापासून पसंत नव्हत्या. त्यामुळे लीला.माधव यांच्या संसाराची सुरुवातच मुळीं परस्परात्रात्रत साफ मनें नसलेल्या पण परिस्थितीनें एकत्र आणलेल्या दोन माणसासारखी चमत्कारिक झाली. प्रेमापेक्षा परकेपणाची भावना प्रभावी होती, विश्वासापेक्षा संशयाचे धुके दाट होतें. दोघांच्या वयांत दहा वर्षांचें अंतर होतें. दोघांचे स्वभाव, आवडीनिवडी, विचार दृढ झालेले होते व त्यांत साम्यापेक्षां विरोधच जास्त होता. लीलाबाईंनींच आपल्या संसाराच्या सुरुवातीसंबंधी लिहिलें आहे,—

“ दिवाळीपर्यंतचे आमचे दिवस मोठे चमत्कारिक गेले. मला मानसिक ताप असह्य होऊन बारीक ताप येऊं लागला. एकदां माझ्या मनांत असेहि आलें कीं, आतां आपण ह्यांच्यापासून कांहीं दिवस दूर राहिलें तर फार बरें होईल, आणि एक दिवस तशी गोष्ट मीं त्यांच्याजवळ काढली. मला माहेरीं जाण्याची परवानगी ताबडतोब मिळाली आणि दिवाळीच्या सुटीच्या आधींच मी पुण्याला माहेरीं आलें. ह्या सर्व अनुभवामुळे मला असे वादूं लागलें कीं, लहानपणीं जीं लक्षें होतात तींच सुखाचीं. सासरच्या मंडळींची ओळख होऊन त्यांच्यांत पूर्णपणें एकरूप होण्याला पुष्कळ अवसर सांपडतो; परंतु मोठेपणच्या लक्षांत, त्यांतल्या त्यांत सुशिक्षित जोडप्यांच्या मनाचे कंगोरे कायमचे घडल्यानंतर जीं लक्षें होतात, तीं मात्र एक प्रकारे मोठ्या जबाबदारीचीं व जोखमीचीं! कारण स्वभाव बनून गेल्यानंतर एकानें दुसऱ्यासारखें वागण्याचा कितीही प्रयत्न केला, तरी प्रत्येक वेळीं तो साधतोच असें नाहीं. त्यांत अनेक ठिकाणीं खटके उडण्याचाच संभव जास्त ! त्यांत आणखी नवरात्राक्रीडा तिसरें माणूस घरांत नसलें म्हणजे तर ते अग्निदिव्यच ! त्यांतल्या त्यांत मात्र एक ध्येयवादी माणसाशीं झालें

होते. मला स्वतःला तेव्हा काहीं ध्येय नव्हतेच ! ज्याच्याशी लग्न होईल त्याच्याशी जुळते घेणे हेंच माझे इतर हिंदु स्त्रियांप्रमाणे ध्येय होते.”

लीलाबाई व इतर हिंदु स्त्रिया यांच्यांत परिस्थितीने काय फरक केला होता ते माधवरावांच्याच शब्दात पाहा,—

“ तुझा विवाह एका स्वप्नाळू मूर्खाबरोबर झालेला आहे. त्यामुळे व्यावहारिक मनुष्याकडून कधीहि होऊं शकत नाही, अशा तऱ्हेचा त्रास तुला सहन करावा लागतो हा विचार फार जाचक होतो.”

माधवरावांनी स्वतःला ‘स्वप्नाळू मूर्ख’ म्हटलें आहे. स्त्री ही पत्नी होण्यापेक्षा मैत्रीण असावी अशी माधवरावाची भावना होती. विवाहबंधनानें उत्पन्न होणारे प्रेम त्यांना हिणकस वाटे. प्रेमात सत्ता व हक्क कामाचे नाहीत असें त्यांचें म्हणणे होते व पतिपत्नीसंबंधात ते हटकून येतात. लीलाबाईंना त्यांनी एका पत्रांत म्हटलें आहे, “ तूं माझी पत्नी आहेस त्यापेक्षा मैत्रीण असतीस तर फार बरें झालें असते.”

पत्नीकडे पाहण्याचा माधवरावाचा दृष्टिकोनच सांसारिक जीवनाच्या आरंभी, वर म्हटल्याप्रमाणे, अगदीं पृथगात्म असल्यामुळें आणि लीलाबाईंचा संसारविषयक दृष्टिकोन चारचौघींसारखाच सामान्य असल्यामुळें या नवरा-बायकांत सुखातीसच सलोखा व समजूत निर्माण होऊं शकली नाही. “ पुरुषांनी स्त्रियांना आपल्या दासी बनवूं नयेत,” या मताच्या माधवरावांना “ संसारांत पूर्णपणें रमून जाणारा लीलाबाईंचा स्वभाव फारसा आवडत नसे.” पुढें अनुभवानें माधवरावांच्या या मतांत काहींसा फरक झाल्याचें “ आमचीं अकरा वर्षे ” वाचणारांच्या ध्यानीं येईल ! पण संसाराच्या सीमेवर माधवरावांच्या ‘स्वप्नाळू मूर्खपणा’चा सारा त्रास लीलाबाईंना सहन करावाच लागला !

‘ आमचीं अकरा वर्षे ’ हें पुस्तक वाचीत असतां नवरा-बायकोच्या पूर्ण विकसित व्यक्तित्वांत महदंतर असेल तर संसार कसा होतो याचें चित्र वारंवार डोळ्यांपुढें उभें राहें. लीलाबाईं संसारांत पूर्णपणें समरस होणाऱ्या,

तर माधवरावांचें 'संसारांत लक्ष नाहीं' व गम्य नाहीं, असें हें द्रंद्र होतें ! या द्रद्राची लीलाबाई व माधवराव याना पूर्ण जाणीव होती. माधवराव एका पत्रांत लिहितात,—

‘आयुष्यांतील ब्रह्मा-वाईट अनुभवांनीं स्वभावांत एक प्रकारचा तेढे-पणा आल्यावर तुझी-माझी ओळख झाली. १९१७-१८ च्या काळांत जेव्हां माझे मन अत्यंत निरामय व सुस्थित होतें, तेव्हां जर आपली ओळख होऊन विवाह झाला असता, तर मला वाटतें, मीं संसारांत अधिक रंगलों असतो. पण अजूनहि वेळ अगदींच टळली नाहीं. आपण अजूनहि सुखी होऊन सहकार्य करीत राहूं. मी असा चमत्कारिक आहे. मला संभाळून घेणें तुजें काम आहे.’

या पत्रांत माधवरावांनीं आपल्या स्वभावाचें व मनाचें पृथक्करण छान केलें आहे. लीलाबाईशीं लग्न झाल्यामुळें जरी माधवरावांच्या वैवाहिक ध्येयांचा चक्काचूर झाला होता, तरी त्यांची कर्तव्यबुद्धि जागृत होती. ‘मी जन्माबदारी घेण्याचें ठरविलें आहे. कधींहि कर्तव्यभ्रष्ट होणार नाहीं’ असें त्यांनीं लग्नापूर्वीं लीलाबाईंना वचन दिलें होतें. लग्नानंतर माधवरावांच्या मनाला एक नवा विचार डांचूं लागला होता. तो असा—

“आत्मसुधारणा करण्याची माझी इच्छा व माझा प्रयत्न हीं नष्ट झालेलीं नाहींत. व्यावहारिक शहाणपण मला नाहीं आणि म्हणूनच लीला, माझे भयंकर नुकसान झालें आहे...माझ्या मूर्खपणाचें फळ मला आतां एकत्र्याला भोगायचें नाहीं, त्याची वांटेकरीण तूं आहेस हें मी जाणून आहे. मी आतां शहाणा होणार !”

माधवरावांच्या स्वभावांत लग्नानंतर जो ‘व्यावहारिक शहाणपणा’ आला, तडजोडवादीपणा त्यांच्या स्वभावांत दिसूं लागला, तत्वांना मुरड घालण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होऊं लागली, याचें कारण माधवरावांच्या मनांत उदय पावलेली ही नवीन जाणीव. माधवराव एकटे होते तोंवर त्यांच्या कर्माचीं फळें त्यांना एकत्र्यालाच भोगावीं लागत होती. पण संसारांत पडल्यावर त्यांच्या

कृत्यांचे परिणाम त्रिचाच्या लीलाबाईंना भोगावे लागू लागले, तेव्हां माधवरावांना अत्यंत दुःख झाले.

तू अबळा तुजवर भार कसा लावू मी ?

आश्रिता कता तू, असुख तुका कासया ?

या भावनेचा माधवरावांच्या स्वभावांत जोर झाल्यावर त्यांची लीलाबाईंशीं शौणारी वागणूक बदलली.

त्यांतच माधवरावांच्या मनांत घर करून राहिलेल्या एका भीतीनें त्यांच्या हृदयांत सांसारिक ओलावा निर्माण करण्याचें कार्य केले. “ काळ कांहीं कोणाला सांगून येत नाही. समज, मी एकदम आजारी पडलों आणि मला मृत्यु आला तर तुझें कसें होईल, हा विचार आज सकाळपासून माझ्या मनांत घोळत आहे. ” आपण मेल्यानंतर आपल्या बायकामुलांची दुर्दशा होऊं नये या चिंतेनें माधवरावाना या कालांत पूर्ण घेरलेलें दिसतें. ते वारंवार हा प्रश्न बोलण्यांत काढीत व बायको व मुलें यांची ‘ तरतूद ’ करण्याच्या दृष्टीनें हरेक प्रकारें श्मतत. अर्थातच या सर्वेकष चिंतेनें माधवरावांच्या हळव्या मनांत लीलाबाईंविषयीं प्रेम निर्माण केले यांत नवल नाही. लग्नानंतर माधवराव लीलाबाईंशीं समरस होण्याचा प्रयत्न करीत होते व लीलाबाईंही त्यांचे विचार समजून घेण्यांत गहून गेल्या होत्या. पण त्या कामात सुरुवातीस तरी दोघांनाहि यश आलें नाही. निराशेनें लीलाबाईंनीं एकदां म्हटलेंसुद्धां आहे कीं, “ मी तर तुमच्या स्वभावाशीं जुळतें घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्याकरतां मी आपल्या जिवाची आटोकाट धडपड करीत आहे. जमलें तर ठीक, नाहीं तर दुदैव माझें ! ”

सुरुवातीस लीलाबाईं व माधवराव यांच्यांत असले झगडे फार होत. इतके कीं, एकदां लीलाबाईं रागावून माधवरावांना चक्क म्हणाल्यासुद्धां,—

“ तुमच्या नशिबीं नरकांतच जाणें असेल तर, मी तुम्हाला स्वर्ग मिळवून देण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करूनहि माझा हेतु तुमच्या गुणांमुळे साध्य होणार नसेल तर, कोण काय करणार ? जा खुशाल नरकांत ! ”

लीला-माधव यांच्या संसारांत सुरुवातीस अशी कटुता आदळते. कारण, हा संसार म्हणजे दोन विरोधी मनोधर्मांची कुस्ती होती ! एकमेकांचीं मनें समजून घेण्याच्या प्रयत्नांत सुरुवातीपासून त्यांना यश न येण्याचें कारण दोघांचींही मनें आरंभी परस्पराविषयीं साफ नव्हतीं. लीलाबाईंना माधवरावांच्या 'दंतकथित' पूर्वार्थाच्याचें मनांत भय वाटत होतें, तर माधवरावांना हें लग्न म्हणजे आपल्या 'वैवाहिक ध्येयांचा चक्काचूर' वाटत होतें. या विरोधी मनोधर्मांचा हा झगडा 'आमचीं अकरा वर्षे' या पुस्तकांत श्री. लीलाबाईंनीं अत्यंत वास्तव स्वरूपांत मांडला आहे. नवरा.बायकोच्या मानसिक गुंतागुंतीच्या व्यापारांचा ठाव घेऊं पाहणारें असें हें पुस्तक झालें आहे व तशा प्रकारें स्वतःच्या संसाराकडे पाहून स्वतःच्या पतीचें यथार्थ व्यक्तिदर्शन घडविणारें हें मराठीतील पहिलेंच पुस्तक आहे यांत शंका नाहीं.

लीलाबाईंना संसाराची सुरुवात फार कष्टप्रद गेली. लीलाबाई म्हणतात,— "ध्येयपूर्तता न झाल्याचें असमाधान माधवरावांना त्या काळांत (१९२८ ते ३०) वारंवार अस्वस्थ करीत असे ह्यांत शंका नाहीं. ते मला तसें बोलूनहि दाखवीत. केव्हां केव्हां मलाहि असें वाटे कीं, हे इतके ध्येयवादी आहेत याची थोडी जरी जाणीव मला असती, तर मी लग्नाला तयारहि झालें नसतें." लीलाबाईंच्या संसाराच्या सुरुवातीस माधवरावांच्या मानगुटीला बसलेल्या "वेताळा" मुळें लीलाबाईंना अनेकदा 'नको हा संसार' असें झालें असेल हें सहज समजण्यासारखें आहे. या 'वेताळा' च्या त्रासाचें वर्णन लीलाबाईंनीं एका स्वतंत्र प्रकरणांत केले आहे तें वाचून लीला.माधव यांच्या संसाराची सुरुवात उभयपक्षां कशी त्रासदायक झाली याची बरीचशी कल्पना येते.

लीलाबाईंना संसारांत जो त्रास झाला त्याबद्दलची जबाबदारी माधवरावांवर येत असली तरी, 'आमचीं अकरा वर्षे' वाचल्यानंतर माधवरावांना त्याबद्दल 'दोषी' ठरविणें चूक असल्याचें ध्यानीं येतें. कारण माधवराव त्या वेळीं आपल्या ध्येयवेड्या विचारानुसार वागत असल्यामुळें

लीलाबाईच्या मनाचा फारसा विचार त्यांनी या कालांत केलाच नाही असे दिसते. “ आजपर्यंत मला कोठेहि एकट्याने जायची संवय. दुसऱ्या माणसाच्या सोयी. गैरसोयीचा विचार करावयाची मला पाळीच अली नाही; ” “ आजपर्यंत मी एकटा होतो. मला आपले लग्न झाले आहे ह्याचे स्मरण राहत नाही. तू रागावू नकोस ! ” असे माधवराव लीलाबाईंना उद्देशून वारंवार म्हणत ते याच कालांत. लग्न झाल्यानंतर आपल्या कांहीं लहरी माधवरावांनी लीलाबाईंवर सक्तीने लादण्याचा प्रयत्न चालवला. मात्र त्यांत त्यांचा हेतु बायकोवर नवरेपणाचा अभिकार गाजवावा हा नसून माधवरावांना जी तत्त्वे पटली होती ती अंमलांत आणण्याचा त्यांचा तो एक प्रयत्न होता. “ पुरुषांनी स्त्रियांना आपल्या दासी बनवू नयेत असे त्यांचे स्पष्ट मत होते आणि ते आचरणांत आणण्याची ते फार दक्षता घेत. ” “ माधवरावांना पहिल्यापासून असे वाटे की, मी स्वावलंबी व्हावे. नवऱ्याच्या कीर्तीवर बायकोचा मोठेपणा म्हणजे कांहीं तो खरा मोठेपणा नव्हे. ” “ तुम्ही विद्या तू कायम ठेवली नाहीस, तर इतक्या शिकण्याचा फायदा काय ? आणि कोणी सांगवे, कोणावर काय प्रसंग येईल ? तुलाहि एखाद्या अडचणीच्या प्रसंगांनी नोकरी करावी लागेल. ” या तीन उताऱ्यांत दिलेल्या विचारांसाठी तेव्हा माधवरावांच्या मनावर जबर पगडा होता. आणि याच विचारांच्या आहारीं गेल्यामुळे माधवरावांचा लीलाबाईंनी ‘ दिवसाकाठी कांहीं तरी वाचल पाहिजे असा कटाक्ष होता. ’ घरकामांत सारा दिवस घालवण्यापेक्षा स्वयंपाकांत दोन पदार्थ कमी करूनहि लीलाबाईंनी विद्या वाढवावी असा माधवरावांचा आग्रह होता. यासाठीच लीलाबाईंना पुण्यास ठेऊन त्यांनी त्यांच्या करवी जी. ए. ची परीक्षा देववली व नंतर वेळगांवास लीलाबाईंना नोकरीचाहि अनुभव घेऊं दिला. पुस्तकी विद्येचे माधवरावांना एवढे वेड होते की, “ विणकाम, भरतकाम ह्यांत डोळे विघडवून घेण्यापेक्षा वाचन कर. ते तुझ्या जास्त उपयोगी पडेल ! ” असे ते वारंवार म्हणत. लीलाबाईंना असलेली गाण्याची आवड माधवरावांनी जोपासली नाही. विणकाम, भरतकाम यांसारख्या स्त्रियांच्या साहजिकच आवडत्या कलांमध्ये त्यांना

लक्ष घालू दिलें नाहीं. फार काय, पण घर सजवण्याची लीलाबाईंना असलेली हौसदेखील माधवरावांमुळें त्यांना कायमची बाजूला टेवावी लागली ! “ ज्याच्याशीं लग्न होईल त्याच्याशीं जुळतें घेणें हेच माझे इतर हिंदु स्त्रियांप्रमाणें ध्येय होतें ” असें लीलाबाईंनीं म्हटलें आहे तें किती सार्थ आहे हें, अशा बारीकसारीक बाबतींतदेखील आपल्या आवडीनिवडी नव-
व्याच्या लहरींना बळी देऊन, त्यांनीं सिद्ध केलें आहे !

लीलाबाईंनीं शिकारें हा माधवरावांचा विचार वावगा मुळींच नव्हता. या विचाराची उत्कटता सुरुवातीस इतकी जबर होती कीं एकदां स्वतः लीलाबाईंना शिकवीत असतां, त्यांनीं नेमून दिलेले शब्द कोशांतून काढले नाहींत म्हणून, माधवरावांनीं रागाच्या भरांत त्याचा कान पिरगळला ! हा एक विषादकारक प्रसंग, माधवरावांच्या मनांत तेव्हां पुस्तकी विद्येचें केवढें जबर वेड होतें, तें सांगतों. पुढें लीलाबाई जी. ए. झाल्या हें एक व दुसरें अनुभवानें माधवरावांच्या विचारांत बदल झाला, म्हणून या प्रकारची पुनरा-
वृत्ति झाली नाहीं व लीलाबाईंनाहि पुस्तकी वाचनाची सूट मिळाली हा भाग वेगळा.

माधवरावांच्या मनांत काहीं कल्पना पक्क्या विंचल्या होत्या. त्यांची सौंदर्यप्रीति इतकी तरल होती कीं, त्यांना आपल्या बायकोचें नांव ‘गंगू’ आहे या गोष्टीचाही विलक्षण विषाद वाटे ! लीलाबाईंना कोणी ‘गंगू’ या माहेरच्या नांवानें हाक मारली, कीं माधवरावांचा ‘वेताळ’ जागा होई. असल्या क्षुल्लक बाबतींतहि मनस्ताप करून घेण्याचा त्यांचा स्वभाव त्यांच्या दीर्घकालीन एकाकी व एककल्ली जीवनांनें घडविला होता. लग्नाच्या दिवशींच लीलाबाईंना “ कुंकू लहान कर व मंडळींत ये ” असें फर्मान माधवरावांनीं सोडलें. त्याच वेळीं लीलाबाईंच्या सुसंस्कृत मनाला जाणीव झाली कीं, “ आतां पतीच्या आज्ञेप्रमाणेंच वागलें पाहिजे. ” आपली बायको अमुक प्रकारची व्हावी अशी माधवरावांची अपेक्षा होती. “ तिनें ज्या प्रकारचें व्हावें अशी माझी इच्छा आहे, त्या प्रकारची ती खात्रीनें होईल ” असा आशावादहि त्यांच्या मनांत होता.

आपली बायको कशा प्रकारची व्हावी हे माधवरावांनी स्वतःच्या मनानेच ठरविले होते. लीलाबाई प्रौढ व पदवी-परीक्षेपर्यंत शिकलेल्या असतांहि या बाबतीत माधवरावांनी त्यांचा बिलकुल विचार घेतला नव्हता ! फार काय पण घरांत सुपारी ठेवावी किंवा नाही, असल्या क्षुल्लक बाबतीतहि माधवराव आपला तत्त्वनिष्ठ हेका चालवीत व त्यामुळे अनेकदां गृहिणी या नात्याने लीलाबाईंना त्रास होई; याची कांहीं उदाहरणे ' आमची अकरा वर्षे ' मध्ये दिली आहेत. " माझ्या आज्ञेला निमूटपणे मान तुकवण्याऐवजी तिची उपयुक्तता समजून घे...तुला स्वतःला विचार करायला शिकले पाहिजे," असे माधवराव म्हणत खरे, पण तसे करण्याची सवड मात्र त्यांनीं सुरुवातीस तरी लीलाबाईंना दिली नाही, असे नाइलाजाने म्हणावे लागते. माधवरावांच्या या वागणुकीची दोन कारणे या पुस्तकांस विचारी वाचकाला सांपडण्यासारखी आहेत. एक, सुरुवातीस " मी कित्येक वेळां एकटा नाहीं हे विसरतो " ही माधवरावांची सहज प्रवृत्ति; आणि दुसरे, खूद लीलाबाईंची ' सदोदित धाकांत वागण्याची संवय.' माधवराव आपल्यापेक्षां वयाने, अनुभवाने मोठे आहेत या भावनेने व बालपणापासून मनावर झालेल्या आशाधारकपणाच्या संस्कारामुळे लीलाबाईंनीं ' ज्याच्याशी लग्न झाले त्याच्याशी जुळते घेण्याचेंच हिंदु स्त्रियांचें व्रत ' सहजगत्या अवलंबिले.

एकदोन प्रसंगीं लीलाबाईंनीं माधवरावांना आपल्या मनांतले विचार स्पष्टपणे सुनाविले, तेव्हां मात्र त्यांचा इष्ट तो परिणाम झाला. जुन्या समजुती-प्रमाणे हिंदु स्त्रियांचे कांहीं उपास लीलाबाईं करूं पाहत होत्या. बुद्धिवादी माधवरावांनीं त्याला हरकत घेतली. पण लीलाबाईंनीं त्या उपासामधील आपल्या भावनाचा इतिहास सांगितल्यावर भावनाप्रधान माधवरावांनीं पुन्हा त्यांना अशी हरकत घेतली नाही. माधवरावांनीं एकदां बोलण्याच्या भरांत लीलाबाईंच्या रूपाचा अवहेलनात्मक उल्लेख केला. सुंदर बायको न मिळाल्याचा राग माधवरावांच्या मनांत डंख मारीत होता त्याचाच हा उपहासात्मक उद्रेक असावा ! हे बोलणे लीलाबाईंच्या जिद्दारीं लागले. त्यांनीं फणकारून उत्तर दिलें,--

“ मी कुरूप आहे त्याची जाणीव मला चांगली आहे. तुमच्याशी लग्न झाल्यापासून तर माझ्या कुरूपपणाची जाणीव मला वारंवार लोफहि देऊ लागले आहेत. देवाने माझे रूप असे केले हा माझा गुन्हा नाही परंतु कुरूप माणसांना अंतःकरण असते हे माणसाने अगदीच विसरून नये. किंबहुना कुरूप माणसाचे अंतःकरण सुंदर माणसापेक्षाहि सुंदर असू शकते हे ध्यानांत ठेवा.”

या फटकान्याचा योग्य परिणाम झाला. माधवरावांनी पुन्हा बायकोच्या रूपाबद्दल खंत केली नाही. ‘तुमच्या नशिबी नरफातच जाणे असेल, तर जा खुशाल नरकांत,’ असेहि एकदां वैतागाने माधवरावांना बजावण्याची पाळी लीलाबाईंवर आली होती, त्याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. “मी तुमच्या-करतां इतकी जीव टाकते तरी तुम्हाला माझ्या तळमळीची जाणीव होत नाही,” अशी तक्रार लीलाबाईंनी एकदां केली आहे. लीला-माधव यांच्या संसारकथेचे एक सूत्र ध्यानीं घेण्यासारखे आहे. जेव्हां जेव्हां लीलाबाईं स्पष्टपणे वेळच्या वेळीं बोलत, तेव्हां तेव्हां माधवरावांना आपली चूक तत्काळ कळून येई व ते ती निश्चयाने दुरुस्तहि करीत. अशाच एका प्रसंगासंबंधी लीलाबाईंना माधवराव लिहितात,—

“...त्याच वेळां तूं काहीं बोलली असतीस तर मीं तेव्हांच तुझ्या मनांतला गैरसमज लगेच दूर केला असता आणि तुला झालेला त्रास लगेच दूर झाला असता ...अशा रीतीने मनात आलेले काहीं विचार लपविणे आपल्या दोषांत आणि तेहि आपल्या दोषाविषयीं, इष्ट आहे का ? मनमोकळेपणाने जो शनाधिष्ठित विश्वास जडेल, तो जपून बोलण्यानें जडेल का ?...इतक्या वर्षांनंतर तूं अजूनहि मनाला गोष्टी लावून घेतेस ? मोकळेपणाने तेव्हांच्या तेव्हां बोलून टाकोत नाहीस. काय म्हणावें तुला ?”

यावरून हें स्पष्ट होते कीं, माधवरावांच्या ‘स्वप्नाळू मूर्खपणा’ने लीलाबाईंना जसा त्रास झाला, तसाच त्रास खुद्द लीलाबाईंच्या संकोची व निमूटपणे आज्ञापालन करणाऱ्या स्वभावानेहि झाला आहे.

अनुभव, अपत्यप्राप्ति आणि सहवासानें उत्पन्न होणारें प्रेम यांमुळे माधवरावांच्या स्वभावांत पुढे पुढें पालट होत गेला. 'वेताळ' नाहींसा झाला. लीलाबाईना आपल्या 'स्वप्नाळू' कल्पनेप्रमाणे अमुक प्रकारची 'स्त्री करण्याचे' माधवरावाचे विचारहि सौम्य होत गेले. तडजोडीनें जीवन सुसह्य होतें हे त्यांना अनुभवाने पटू लागलें व सर्वांत म्हणजे आपल्या मार्गे आपल्या बायकोचें व मुलाचें कांहीं बरेंवाईट न होऊं देण्याची जबाबदारी आपल्यावर आहे ही जाणीव माधवरावाना तीव्रतेने होऊं लागली. त्यांच्या सांसारिक वागणुकीतील एककल्लीपणा, हेकेखोरपणा, माणूसघाणेपणा मावळत चालला. काटकसरीनें वागून पैसा गाठीं ठेवावा, घर बांधावें, बायका-मुलांसाठीं विमा उतरावा, बगैरे विचारानीं माधवरावांच्या मनाची पकड घेतल्यानंतर मात्र ते लीलाबाईंशीं अधिक समजुतीनें, जास्त प्रेमानें आणि कमी हुकुमशाहीनें वागू लागले. वैवाहिक ध्येयांचा चक्काचूर झाल्याचें दुःख कमी होण्याचें कारण "अमुक असें झालें असतें तर बरें झालें असतें असें म्हणण्यांत आणि खेद करण्यांत काय तात्पर्य आहे, या विचाराकडे माधवरावाची प्रवृत्ति वळली; आहे या परिस्थितींत प्रेमपूर्वक कर्तव्य करणें हाच स्वधर्म होय" हें त्यांना पटलें होतें. शिवाय त्यांना असेंहि वाटू लागलें होते कीं,—

“ शेवटीं आपणच एकमेकांस आहोंत.”

लग्न झाल्यानंतरहि “ मी आतां एकटा नाहीं हें विसरतो ग, ” असें म्हणणाऱ्या माधवरावांच्या वृत्तींत “ शेवटीं आपणच एकमेकांस आहोंत ” असें वाटू लागण्याइतका फरक घडून आला हा खरोखरी गृहिणी या नात्यानें लीलाबाईंचा मोठा विजय आहे !

‘ आमचीं अकरा वर्षे ’ या पुस्तकांत माधवरावांचा मानसिक व स्वाभाविक कायाकल्प कसा झाला याचें उद्बोधक चित्रण पाहावयास मिळतें. आतां पर्यंत या पुस्तकांत ज्या पतिपत्नींच्या सांसारिक जीवनाची चर्चा करण्यांत आली, त्यांत पतीनें पत्नीचा 'कायाकल्प' घडविला होता; पण लीला-माधव

या जोडप्याच्या बाबतीत प्रकार उलट झाला आहे. लग्नामुळे माधवराव 'माणसाले.' " पूर्वी, म्हणजे १९२८ सालचे कठोर, एककक्षी, हट्टी माधवराव आतां संसारांतील सुखदुःखांची झळ लागून शांत व अत्यंत मृदु अंतःकरणाचे झाले होते," असें लीलाबाई म्हणतात.

' आमचीं अकरा वर्षे ' या पुस्तकांत माधवरावांच्या सांसारिक जीवनाव्यतिरिक्त इतरहि कांहीं भाग दिलेला आहे; पण माधवरावांच्या सार्वजनिक जीवनाशीं आपला फारसा संबंध आला नाहीं असें लीलाबाईंनींच कबूल केले आहे, आणि माधवरावांच्या कांहीं कवितांच्या जन्मकथांशीं जरी लीलाबाईंचा थोडाफार संबंध असला, तरी कवितांत प्रकट झालेल्या विचारांची वास्तवाशीं गडदत करणें योग्य होणार नाहीं. म्हणून पुस्तकांतील इतर प्रकरणांसंबंधीं या लेखांत चर्चा करणें अप्रस्तुत ठरेल. या ठिकाणीं बायकोच्या दृष्टिकोनांतून नवरा कसा दिसतो एवढेंच पाहावयाचें असल्यानें तेवढ्या मुद्द्यापुरतेंच मी माझे विवेचन मुद्दाम मर्यादित ठेवलेलें आहे. सुदैवानें ' आमचीं अकरा वर्षे ' हें पुस्तक या मुद्द्याच्या विवेचनाला भरपूर अवसर देणारें असें आहे. आपल्या संसाराचें इतके सडेतोड चित्रण करणारी स्त्री खरोखरच विरळा आढळते व म्हणूनच श्री. लीलाबाईंचें प्रत्येक वाङ्मयप्रेमी व्यक्तीनें अभिनंदन करणें अवश्य आहे. माधवराव पटवर्धन ही एक असामान्य व्यक्ति होती. त्याच्या स्वभावाचे पैलू यथार्थतेनें आकलन झाल्यावांचून त्याच्या वृत्तींचें, विचाराचें, वागणुकीचें व वाङ्मयाचेंहि नीट आकलन होणें शक्य नाहीं. माधवरावांच्या स्वभावाच्या सूक्ष्म छटा या पुस्तकांत श्री. लीलाबाईंनीं चांगल्या दाखवल्या आहेत. माधवरावांच्या लहरींना लीलाबाईंना बळी पडावें लागलें आहे, त्यांच्या विचारापुढें निमूटपणें मान बांकवावी लागली आहे. लीलाबाईंना झालेल्या त्रासाबद्दल वाचकाला सहानुभूति वाटते, पण याबद्दल माधवरावांना कितपत दोष द्यावा याबद्दल ठाम मत होणें कठीण आहे; कारण माधवरावांच्या संसारांत सुखातीस लीलाबाईंना जो त्रास झाला, तो त्यांनीं आपला ' नवरेपणा 'चा हक्क गाजविण्यासाठीं दिलेला नसून त्यांच्या ' स्वप्नाळू मूर्खपणाचा,' त्यांच्या ' तत्त्वनिष्ठ वागण्याचा' तो अपरिहार्य परिपाक

होता. लीलाबाईंच्या व माधवरावांच्या स्वभावांत फारच अंतर होतें व त्या-
मुळेंहि अंशतः सांसारिक त्रास दोघांना सोसावा लागला. पण, माधवरावांना
या प्रकारची जसजशी जाणीव होऊं लागली, तसतसा त्यांनीं आपल्या वाग-
ण्यांत निश्चयपूर्वक बदल केला व शेवटीं शेवटीं श्री. लीलाबाईंच्या समजुतीप्रमाणें
त्यांना संसारांत वागण्याचे स्वातंत्र्य दिलें. हें स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच नवरा-
बायकोंत परस्पर समजूत व सलोखा वाटला आणि संसारांत सुख व समाधान
यांचा जन्म झाला !

बोलक्या सांवल्या

“मी माझ्यासंबंधाने अशी फारशी हकीकत लिहू नये म्हणून आरंभापासून हा विचार मनांत ठेवून चालले आहे; पण चमत्कार हा. कों, संसारांत वायकोचा संबंध अगदी सावलीसारखा असल्यामुळे कितीही टाळू म्हटल तरी टाळतां येत नाही. म्हणून स्वतःची गोष्ट अगर मनाची स्थिति नीट समजण्याकरितांच जेथे माझा संबंध आला आहे, तेथे मात्र चालतच नाही, म्हणून ठेवित आहे.”

—रमाबाई रानडे

आमच्या आयुष्यातील कांहीं आठवणी.

“वायकांच्या दृष्टिकोनातून नवरे ” या माझ्या अभिनव लेखमालेत मी आतांपर्यंत (१) रमा-माधव, (२) आनंदी-गोपाळ, (३) आनंदी-धोंडो, (४) लक्ष्मी-नारायण, (५) लीला-माधव, या पाच पतिपत्नीच्या सासारिक जीवनाची चर्चा केली. ही चर्चा करतांना, मुख्यतः पत्नीने लिहिलेल्या

शब्दांवरच भर देऊन तिच्या लेखणींतून तिच्या नवऱ्याचें चित्र कसें शब्द-रूप घेतें एवढेंच दाखविण्याचा माझा हेतु होता. आपल्या नवऱ्याविषयी चिकित्सक दृष्टीनें तर राहोच, पण भाविकपणानेंदेखील कांहीं लिहून छापण्यास तयार होणाऱ्या स्त्रिया आजहि महाराष्ट्रांत मोजक्याच आहेत. तेव्हां गेल्या चाळीस-बत्तास वर्षांत अशा स्त्रियांची संख्या एका हाताच्या बोटांवर मोजण्यासहि अपुरी पडावी ही नवल करण्यासारखी गोष्ट नाही. तसें पाहिलें तर ललितवाङ्मय लिहिणाऱ्या किती तरी स्त्रिया आज महाराष्ट्रांत आहेत व त्यापैकी कांहीं स्त्रिया तर आपल्या वाङ्मयातील गुणसंपन्नतेपेक्षाहि त्यांतील केवळ पुरोगामीपणामुळेच अधिक प्रसिद्धि पावलेल्या आहेत. पण या स्त्रियाहि स्वतःच्या नवऱ्यासंबंधीच्या हकीगती सत्य व स्पष्ट सांगण्यास तयार नसतात ! अशा स्थितींत बायकांच्या दृष्टिकोनांतून नवरे कसे दिसतात, या विषयाचे आणखी नमुने दाखविणें शक्य नाही.

१९४७ सालीं मी ऑल इंडिया रेडिओच्या मुंबई स्टेशनसाठीं रमाबाई रानडे आणि आनंदीबाई जोशी यांच्या जीवनावर दोन 'रूपकें' लिहून दिलीं होती. या रूपकांच्या लिखाणासाठीं मला रमाबाईचें 'आमच्या आयुष्यातील कांहीं आठवणी' हें पुस्तक आणि काशीबाई कानिटकरांनीं लिहिलेलें 'आनंदीबाई जोशी यांचे चरित्र' हें पुस्तक वाचावें लागलें. हीं दोन्ही पुस्तकें मी लहानपणीं वाचलीं होती व त्यांच्या चांगुलपणाचा ठसा माझ्या मनावर कायम होता. तरी पण हीं पुस्तकें मी पुन्हा वाचली, तेव्हां माझ्या मनांत या दोघाहि स्त्रियांनीं आपापल्या नवरदेवांच्या निर्मिलेल्या वाङ्मयमूर्तीची तुलना नकळतच आली. मा धवराव रानडे आणि गोपाळराव जोशी यांच्यांत जसें साम्य थोडें व विरोधच जास्त होता, तसाच जवळजवळ प्रकार रमाबाई आणि आनंदीबाई यांचाहि आहे. या दोघींच्याहि नवऱ्यांनीं आपापल्या बायकांना ज्या प्रकारें वागविलें, त्यातहि कांहीं सारखेपणा नाही. आणि तरीहि या दोघी स्त्रिया आपापल्या नवऱ्याचें गुणसंकीर्तनच करतात, त्यांच्या दोषांचेंहि समर्थन करूं पाहतात, त्यांना परमेश्वररूप मानून त्यांच्या सेवेंत धन्यता मिरवतात ! हा प्रकार पाहूनच "बायकांच्या दृष्टिकोनांतून

नवरे ” कसे दिसतात हे आणखी थोडे खोल जाऊन पाहण्याची कल्पना मला स्फुरली व तिचेच फळ म्हणजे प्रस्तुत पुस्तक होय.

या पुस्तकांत फक्त पांचच जोडप्यांचा समाचार घेण्याचे कारण यापेक्षा अधिकांचा परामर्श घेण्याला आवश्यक ती साधनसामुग्री उपलब्ध नाही हेच आहे. एरवी हा विषय सामाजिक दृष्ट्या अतिशय जिव्हाळ्याचा असल्याने त्याची जास्त चर्चा होणे अगत्याचे आहे असे माझे स्पष्ट मत आहे. मी फक्त या विषयाला तोंड फोडले आहे, इतकेच. या विषयाच्या अधिक आणि विविधांगी चर्चेला योग्य साधनसामुग्रीचा अभाव ही मोठीच अडचण आज आहे. रमाबाईंनी ‘ आमच्या आयुष्यातील काहीं आठवणी ’ हे पुस्तक लिहिल्याला आतां तब्बल तीन तपे उलटली आहेत. रमाबाईंचे हे पुस्तक मराठी वाङ्मयाचे एक मोठे भूषण म्हणून इतकी वर्षे गाजत आहे. तरीहि, या कालात लेखिकांचे पीक महाराष्ट्रांत उमाप येऊनहि, रमाबाईंचे अनुकरण करण्याची बुद्धि एकंदरीने विरळाच. प्रस्तुत पुस्तकात मी ज्या जोडप्यांचा परामर्श घेतला त्यांपैकीहि फक्त श्री. लीलाबाई पटवर्धन यांनीच काय ते आपल्या नवऱ्याचे स्वभावचित्र काढण्यासाठीच म्हणून पुस्तक लिहिले. बाकीच्या स्त्रियांचे लिखाण या हेतूने झालेले नाही. इतर काहीं कारणाने त्यांनी लेखणी हाती धरली व तीतून त्यांच्या नवरोजीची वाङ्मय-मूर्ति-बहुधा त्यांनाहि नकळत-निर्माण झाली असा हा मामला आहे! नवऱ्याचे नांव घेण्याइतकेच नवऱ्याच्या स्वभावाचे वर्णन लिहिणेहि अजून स्त्रियांना इतके ‘ लज्जास्पद ’ वाटते काय ?

मी चर्चितेल्या पाच स्त्रियांव्यतिरिक्त आणखी स्त्रियांनी आपले पतिविषयक विचार ग्रथरूपाने प्रकट केल्याचे मला तरी फारसे आढळले नाही. श्री. पार्वतीबाई आठवले आणि श्री. कमलाबाई देशपांडे यांच्या अनुक्रमे “ माझी कहाणी ” व “ स्मरणसांखळी ” या आत्मवृत्तात्मक ग्रंथांत त्यांनी आपापल्या पतीचे वर्णन उल्लेख करण्याइतकेहि केलेले नाही. पार्वतीबाई आठवले यांचे लग्न अकराव्या वर्षी झाले, तरी त्यांच्या प्रत्यक्ष संसाराला सुरुवात चौदाव्या वर्षी झाली व विसाव्या वर्षी त्यांच्यावर वेधव्याची आपत्ति

कोसळली. “ माझी कहाणी ” मध्ये आपल्या वैवाहिक :जीवनाची हकी-
कत त्यांनी अवघ्या दोन पृष्ठात संपवली आहे. आपल्या पतीचा उल्लेख
त्यांनी “ आमचे पुरुष ” असा केला आहे. त्यांच्या पतीमध्ये वर्णन
करण्यासारखे गुणविशेष कांहींच नव्हते व त्यांच्या संसारांतही सांगण्या-
सारखे कांहीं नसल्याने पार्वतीबाईंनी हा विषय अगदी थोडक्यात आटोपता
घेतला आहे. कमलाबाईंच्या ‘ स्मरणसांखळी ’ या पुस्तकाचा हेतु आत्म-
चरित्र-लेखनाचा नसून लेखिकेच्या शैक्षणिक जीवनवर्णनाचा असल्याने त्या
संदर्भात कमलाबाईंना आपल्या सांसारिक कथा सांगण्यास किंवा पतिस्वभा-
वाचे वर्णन करण्यास सवडच नव्हती. पुस्तकरूपाने नसले तरी स्फुट
लेखांच्या स्वरूपात सौ. कमला फडके, सौ. शाता माडखोलकर व सौ.
इंदु गाडगीळ यांनी अनुक्रमे प्रो. ना. सी. फडके, श्री. ग. त्र्यं. माडखोल-
कर व श्री. पां. वा. गाडगीळ यांच्यासंबंधी आपापले अभिप्राय प्रगट केले
आहेत; पण त्या ऋतित अभिप्रायावरून प्रस्तुत लेखमालेच्या प्रतिपादित
विषयाला फारच थोडे साहाय्य होण्यासारखे आहे. वास्तविक पाहतां आपल्या
संसाराचे खरेखुरे चित्रण करण्यास स्त्री मोठी ‘ लेखिका ’च हवी असें मुळीच
नाहीं. रमाबाई रानडे कुठे मोठ्या ‘ साहित्यिका ’ होत्या ? खरी अडचण
आहे ती स्त्रियांच्या संकोची व लाजऱ्या स्वभावाची आहे; त्यांच्या साहित्य-
विषयक कौशल्याची नव्हे !

आणि माझे हें पुस्तक तुम्ही संपूर्ण व काळजीपूर्वक वाचलें असेल
तर तुम्हालाहि हें कबूल करावे लागेल कीं, आमच्या स्त्रिया कितीहि शिकल्या-
संवरल्या, त्यांच्या भोवतालची समाजनीति व परिस्थिति कितीहि बदलली,
तरी त्यांच्या रक्तात जें ‘ आर्य स्त्रीत्व ’ आहे त्याचा पगडा त्यांच्या मनावरून
फारसा टिला झालेला नाहीं-होऊं शकतहि नाहीं ! ज्या पांच स्त्रियांच्या
वाङ्मयात्मक पतिमूर्तींचें मीं तुम्हाला या पुस्तकात दर्शन घडविलें, त्यांपैकी
रमाबाई रानडे व लक्ष्मीबाई टिळक याना शालेय शिक्षणाचा काडीमात्रहि
संस्कार झालेला नव्हता. घराच्या चार भितींआडच त्यांचें सारें ‘ शिक्षण ’
झालें होतें. सौ. आनंदीबाई कर्वे याना शपथेपुरतें शालेय शिक्षण लाभलेलें

आहे व त्यांची सारी ह्यात कार्याच्या निमित्ताने शिक्षणक्षेत्रातच गेली आहे. श्री. लीलाबाई पटवर्धन पदवीधर स्त्री आहेत आणि आनंदीबाई जोशी या पाश्चात्य विद्याविभूषित होत्या. शैक्षणिक दृष्टीने पाहिले तर उपर्युक्त पांच स्त्रियांमध्ये सामान्य शिक्षणलाभ झालेल्या स्त्रींपासून उच्च शिक्षणांतहि पारंगतता मिळवलेल्या स्त्रीपर्यंतच्या स्त्रिया आहेत. शिवाय, या पांच स्त्रिया एकाच पिढीतील किंवा समकालीन नसून गेल्या सुमारे साठपाऊणशे वर्षांतील वेगवेगळ्या पिढीतील आहेत. असे असतांही त्यांच्यामध्ये आपापल्या पतीबाबत वृत्ति, विचार व वागणूक यांचे बरेचसे साम्य दिसून येते ही सहज लक्षांत येण्यासारखी गोष्ट आहे. रमाबाई रानडे ज्याप्रमाणे पन्नाससाठ वर्षांपूर्वी 'स्वतःला (न्या. रानड्यांना) आवडत असत, त्याच गोष्टी करण्याचा नियम' पाळित असलेल्या दिसतात, तद्वत् नव्या युगातील श्री. लीलाबाई पटवर्धनहि 'ज्याच्याशी लग्न होईल त्याच्याशी जुळते घेणे' हेच इतर हिंदु स्त्रियांप्रमाणे आपलेहि ध्येय असल्याचे सागतात !

बायकोच्या रक्तांतील पतिव्रतेचा 'पिंड' परिस्थितीने किंवा शिक्षणाने बदललेला नसल्याचे मी या पुस्तकात चर्चिलेल्या पांचहि स्त्रियांच्या पतिविषयक दृष्टिकोनावरून स्पष्ट होतें. या उलट नवऱ्याच्या आपल्या बायकोला वागवण्याच्या स्वाभाविक वृत्तीत (पद्धतीत नव्हे) कितीसा फरक झाला आहे ? रमाबाईंपासून लीलाबाईपर्यंतच्या बायका या प्रश्नाचे काय उत्तर देतात तेंहि :मी आतांपर्यंत विशद केलेच आहे. 'आपल्या माणसाने (म्हणजेच बायकोने) आपल्या (म्हणजे नवऱ्याच्या) मताप्रमाणे वागावे,' ही अपेक्षा पहिल्या माधवरावांच्या [रानडे] मनांत होती, तशीच ती दुसऱ्याहि माधवरावांच्या [पटवर्धन] मनांत वागत होती. या मूळ अपेक्षेत फरक नव्हता; तफावत आहे ती, ती अपेक्षा कृतीत उतरवण्याच्या पद्धतीत आहे !

या पुस्तकांत ज्यांच्या संसाराची चिकित्सा करण्यांत आली, त्यांपकीं एक गोपाळराव जोशी सोडले, तर बाकीचे चौघेहि पुरुष आपा-

पल्या सामाजिक, साहित्यिक, राष्ट्रीय स्वरूपाच्या सार्वजनिक कार्यांमुळे महाराष्ट्रांत महत्त्व व मान मिळविलेले असे आहेत. पण त्यांच्या बायकांनी त्यांच्याकडे निव्वळ सांसारिक दृष्टीनेच मुख्यतः पाहून आपापले ग्रंथ लिहिले आहेत. पतीच्या सार्वजनिक किंवा घराबाहेरील कार्यांचा उल्लेख एकादीने केलेला असला, तरी तो अगदी औपचारिक स्वरूपाचा व इतर कोठल्या तरी कारणाच्या अनुषंगाने केलेला आहे. या बाबतीत फरक इतकाच दिसून येतो की, अडतीस वर्षांपूर्वी रमानाईंनी आपल्या पुस्तकांत पतीच्या सार्वजनिक कार्यांचा उडता उल्लेखहि फारसा येऊ दिलेला नाही, तेथे लीलाबाईंनी त्या दृष्टीने थोडी जास्त प्रगति दाखवलेली आहे. पण मुख्य दृष्टि पतीच्या सार्वजनिक कार्यांवर नसून त्यांच्या घरगुती वागण्यावरच केंद्रित असल्याने सर्वच स्त्रियांनी आपल्या पतीकडे निव्वळ संसारी दृष्टीनेच पाहिलेले आहे.

पहिल्याच लेखांत मी म्हटले आहे की,—

“ थोर पुरुषाची पत्नी कांहींही न करतां समाजांत मान्यता मिळवू शकते हे खरे आहे; पण संसारांत ती इतर चारचौघींप्रमाणे सुखी व समाधानी असते का ? ज्याला सारा समाज थोर पुरुष म्हणून डोक्यावर घेऊन नाचतो त्या तिच्या नवऱ्याविषयी खुद्द तिला काय वाटते याचा कधी कुणी कानोसा घेतला आहे काय ? थोर पुरुषांच्या पदरीं पडल्यामुळेच अनेक स्त्रियांना स्वतःचं मन मारून जीवन जगावे लागते. अर्थातच आपल्या स्त्रियांच्या अंगी असलेले ‘ आर्य ’ रक्त त्यांच्या तोंडून या प्रकाराविरुद्ध ब्रह्मि काढू देत नाही. पण समजा की, सर्व थोर पुरुषांच्या बायकांनी आपापल्या ‘ थोर ’ नवऱ्यांच्या सहवासांत आपल्या बांढ्यास आलेल्या सुखदुःखांचा भोगवटा स्पष्टपणे व मोठेपणे सांगून टाकण्याचं मनांत आणले, तर अनेक थोर पुरुषांच्या ‘ मोठेपणा ’त कांहीं टक्के तरी कपात करूनच त्यांचा मोठेपणा मोजित बसण्याची पाळी समाजावर खास येईल !”

माझा हा सिद्धांत शंभर टक्के सत्य असल्याचें मी आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून तुम्हालाहि पटले असेल अशी मला आशा आहे. शितावरून

भाताची परीक्षा या न्यायाने हे पांच लेखांक उपर्युक्त सिद्धांताची सत्यता पटविण्यास पुरे आहेत असें मला वाटते. शिवाय मी जी पाच जोडपी निवडलीं तीं आपल्या वैशिष्ट्यपूर्णतेमुळे अनेक संसारांचे प्रतिनिधित्व मिरविण्यास पूर्णपणे लायक असल्यामुळे या पांच नमुन्यांवरून काढलेला सिद्धांत आणखी मासल्याच्या अभावीं चुकीचा मानण्याचेहि कारण नाहीं.

“ संसारांत बायकोचा संबंध अगदीं सावलीसारखा असतो ” असे रमाबाईंनीं आपल्या पुस्तकांत म्हटले आहे व नंतरच्या सर्व स्त्रियांनीं ते सत्य आपल्या आचरणाने सिद्ध केले आहे. माणसाची सावली ही गोष्ट अशी आहे कीं ती नेहमी जरी त्याच्या पायाशीं घोटालत असते तरी ती माणसाचे चित्र भूमीवर उठविते ते काळेच असते ! नवऱ्याच्या सावलीसारखी असणारी त्याची बायकोहि संसारात हेच काम करित असते ! आणि प्रस्तुत पुस्तकांतहि मीं हे दाखवून दिलें आहे की, योर पुरुषाच्या स्वभावाची ‘ काळी ’ बाजू त्यांच्या ‘ सावली ’ रूप बायकानी कळतनकळत आपल्या ग्रंथात उजळून दाखविली आहे ! ही ‘ काळी ’ बाजू आणखी स्पष्ट करण्याचें या बायकाना जमलें नाही याचे एक कारण त्यांच्या रक्तातील ‘ आर्य स्त्रीत्व ’ हें तर मीं सांगितलेंच, पण त्याचबरोबर आणखी एक कारण सांगितलें पाहिजे. ते म्हणजे या बायकांच्या ठिकाणीं असणारा अस्मितेचा अभाव हें होय. आनंदीबाई जोशी व सौ. आनंदीबाई कर्वे या दोनच स्त्रियांनीं आपल्या लेखनात हा अस्मितेचा आविष्कार काहीं प्रमाणात केलेला आहे व तेवढ्यापुरते त्याचे लिलाण सडेतोड झालेलेहि आहे. बाकीच्या स्त्रियांनी या गुणाच्या अभावीं आपापल्या पतीची स्मृतिपूजाच अधिक बाधलेली आहे. ‘ हिंदु स्त्री कितीहि कर्तृत्वशाली व सुधारणावादी झाली, तरी ती स्वतःला आपल्या नवऱ्यापेक्षां कमी योग्यतेचीच अखेर समजते ’ हे याचे खरे कारण आहे.

रानडे, जोशी, कर्वे, टिळक व पटवर्धन या पाचहि पुरुषात लग्नापूर्वीं बायकोविषयीं मनांत निश्चित स्वरूपाच्या अपेक्षा फक्त एकट्या माधवराव पटवर्धनांच्या मनांतच काय त्या होत्या. बाकीच्या पुरुषांची वृत्ति ‘ पदरीं

पडलें नि पवित्र झालें' अशीच होती. कर्वें यांना समाजसुधारणेच्या दृष्टीने पुनर्विवाह करावयाचा होता आणि गोपाळराव जोश्यांना स्वतःच्या इच्छेला येईल तेवढें शिक्षण आपल्या बायकोला द्यावयाची मनीषा होती. पण या कांहीं पत्नीविषयक अपेक्षा म्हणतां येणार नाहीत. माधवराव रानड्यांनाहि पुनर्विवाह करण्याची इच्छा होती, पण ती त्यांच्या वडील मंडळींनी पुरी होऊ दिली नाही. रमाबाईंशीं माधवरावांचें लग्न झालें ही गोष्ट माधवरावांच्या सार्वजनिक सुधारणावादी प्रतिष्ठेला बाधकच झाली व तेवढ्यापुरता हा विवाह हा रानड्यांच्या 'विवाहविषयक स्वप्नांचा चक्काचूर' म्हणता येईल. पण रानड्यांनीं हें दुःख मनांत उगाळीत न बसतां नव्या बायकोला आपल्या मनाप्रमाणें 'तयार' करण्यास आरंभ केला. माधवराव रानड्यांनीं या बाबतींत अगदीं सुरुवातीपासूनच परिस्थितीशीं जुळतें घेण्याचा जो समजूतदारपणा दाखवला, तो माधवराव पटवर्धन यांना संसाराच्या सुरुवातीस दाखवतां आला नाहीं. म्हणून रमा-माधवासारखा लील-माधव हा संसार सुखाचा व समाधानाचा झाला नाहीं. पटवर्धनांच्या संसाराची सुरुवात पतिपत्नीचीं मनं एकमेकांविषयीं साशंक असलेल्या परिस्थितींत झाली व ती परिस्थिति बराच काळ टिकली. तसा प्रकार इतर कुणाच्या संसाराचा झालेला नसल्यानें पटवर्धनांच्या संसारांत विरोधी मनोधर्मांचा जो सूक्ष्म झगडा पाहावयास मिळतो, तसा इतरांच्या संसारांत पाहावयास मिळत नाहीं. गोपाळराव आणि आनंदीबाई जोशी यांच्या संसारांत जो झगडा दिसतो तो याहून निराळ्या प्रकारचा आहे. एक महान् योग्यतेची स्त्री व तिचा क्षुद्रप्रकृति नवरा यांच्यातील तो विजोड संसाराचा झगडा आहे.

वयाच्या दृष्टीनें पाहतां माधवराव आणि रमाबाई यांच्यांत एकवीस वर्षांचें अंतर होतें. गोपाळरावांच्या वयाचा निर्देश आनंदीबाईंच्या चरित्रांत मिळत नसल्यानें या पतिपत्नींच्या वयांत किती अंतर होतें तें निश्चित कळत नाहीं. पण विवाहसमयीं गोपाळराव विजवर होते व आनंदीबाई अकरा वर्षांच्या होत्या. गोपाळरावांचें वय त्या मानानें बरेंच असावें असा सर्क एकंदर चरित्रवाचनानें होतो. आनंदीबाई व धोंडोपंत यांच्या वयांत सात वर्षांचें अंतर आहे. लक्ष्मीबाई व टिळक यांच्यांत हें अंतर शिल्लकच

होतें. लीलाबाई व पटवर्धन यांच्यांत दहा वर्षांचें अंतर होतें. पण वयांतील कमीअधिक अंतरापेक्षाहि मनोवृत्तीतील कमीअधिक अंतरानेंच संसार सुखाचा किंवा दुःखाचा होण्याला अधिक मदत होते. लीला-माधव यांच्या वयांतील अंतर रमा-माधव यांच्या वयांतील अंतरापेक्षां निम्म्याहून कमी आहे, पण मनोवृत्तीतील अंतरामुळेच त्यांचे-त्यांचे संसार वेगवेगळ्या वळणावर गेले. आनंदीबाई व धोंडोपंत आणि लक्ष्मीबाई व टिळक यांच्या वयांत अंतर सारखेंच आहे, पण त्यांच्याही सासारिक सुखामध्ये विभिन्नता दिसते ती त्या त्या जोडप्याच्या स्वभावगुणावर आधारलेली आहे.

रानडे व जोशी या दोघांनींहि रमाबाई व आनंदीबाई यांस शिक्षण देऊन सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे काम केलें. त्यामुळे या दोघांनीं आपापल्या नवऱ्याला गुरु किंवा मार्गदर्शक मानावे हे साहजिक आहे. कवें यांचा मोठेपणा मान्य करूनहि त्यांच्यापासून आपणास स्फूर्ति लाभलेली नाही हे स्पष्ट सांगण्याइतकी अस्मितेची जाणीव सौ. आनंदीबाईंच्या 'माझे पुराण' मध्ये आहे. रे. टिळकानी लक्ष्मीबाईंना 'कोणी तरी मोठे' होण्याला स्वतः प्रत्यक्ष अशी कसलीहि मदत केलेली नाही, तरीहि लक्ष्मीबाई त्यांना आपला 'सूत्रधार' म्हणतात. लक्ष्मीबाईंना टिळकांनी स्वतः शिकविलें नाही किंवा शाळेंत घालूनहि त्यांचे शिक्षण करून घेतले नाही. लक्ष्मीबाईंचें लग्न होण्यापूर्वीच गोपाळराव जोश्यानी आपल्या बायकोला शाळेंत पाठविलें होते व त्यापार्यी होणारा त्रास सोसलाहि होता. पण तेवढी ध्येयनिष्ठा रे. टिळकांच्या ठिकाणी नव्हती. पटवर्धन-दांपत्याबाबत परिस्थितीनेच हा प्रश्न सोडवून टाकलेला होता.

पत्नीचें काम पतीच्या हरेक कृतीला व उक्तीला 'मम' म्हणण्याचें आहे या भावनेचें रमाबाई वागल्या; लक्ष्मीबाईंनींहि, एकीकडे पतीशीं मोटभर आडत असतां, तोच मार्ग अनुसरला. लीलाबाईंनीं अधिक सुसंस्कृतपणें पण तेंच केलें. आनंदीबाई जोश्यांनीं मात्र कित्येक; बाबतींश आपाळरावांना 'मार्गा'ला लावण्याचें काम आपल्या बुद्धिमत्तेच्या व व्यक्तिमत्त्वाच्या जोरावर केलेलें दिसतें. अमेरिकेंत स्थायिक होण्याचा

गोपाळरावांचा विचार आनंदीबाईंनीच फिरवला व हिंदुस्थानांत जाऊन आपल्या देशबांधवांची सेवा करणें आपलें कर्तव्य असल्याचें त्यांनींच गोपाळरावांच्या मनांत मोठ्या चतुराईनें भरवलें. सौ. आनंदीबाई कवें यांनीं धमाजसुधारणेच्या मार्गावर स्वतः प्रथम स्वतंत्रपणें पाऊल टाकलें व लग्नानंतर धोंडोपंतांचें सर्वच बाबतींत खरेंखुरें सहधर्मचारित्व केलें.

पतीच्या व्यक्तित्वांत विलीन होण्याच्या स्त्रीस्वभावामुळें बायकांना स्वतःच्या आवडोनिवडी, हौसी टाकून घाव्या लागल्या आहेत हें प्रत्येक स्त्रीच्या पुस्तकांत दिसून आलेलें आहे, पण पत्नीसाठीं पतीनें आपल्या आवडीनिवडी अशा प्रकारें जाणीवेनें टाकल्याचें उदाहरण नाही. माधवराव पटवर्धनांच्या विवाहपूर्व दृष्टिकोनांत व वागण्यांत विवाहोत्तर बदल झाला आहे हें मीं दाखवून दिलेंच आहे पण हा बदल माधवरावांमध्येच अनुभवाने व परिस्थितीनें झालेल्या वैचारिक क्रांतींतून जन्मला आहे लीलाबाईंनीं जशा आपल्या आवडीनिवडी माधवरावांच्या लहरीसाठीं बाजूला सारल्या, तसल्या प्रकारचा हा बदल नव्हे; हा महत्त्वाचा फरक विसरतां कामा नये. लक्ष्मीबाईंना तर नवऱ्यासाठीं आपल्या आवडीनिवडीच काय, पण आपला धर्महि टाकावा लागला आहे. संसारांत सर्व प्रकारचा त्याग स्त्रीलाच करावा लागतो आणि तोहि पतीच्या मुर्वतीसाठीं; ही परिस्थिति फारशी बदललेली नाही, हेच या पांचहि संसारांपासून आपणांस दिसून येतें.

प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशनाच्या सीमेवर असतांना ग्वाल्हेरच्या श्री. इंदिराबाई भागवत यांनीं आपले पति कै. बायू. सदाशिव यांचें लिहून प्रसिद्ध केलेलें 'या, सदाशिव' हें चरित्रात्मक पुस्तक माझ्या वाचनांत आलें. या पुस्तकांत पत्नीनें पतीचें चरित्र लिहिलेलें आहे तें मुख्यतः लौकिक स्वरूपाचें आहे; कौटुंबिक स्वरूपाचें नव्हे. या सुमारे दीडशें पृष्ठांच्या चरित्रांत बायू. सदाशिव यांच्या कौटुंबिक जीवनाचें वर्णन बरेंचसें शोधूनच काढावें लागतें. बायू. सदाशिव हे चित्रप्रदर्शन व्यवसायांतील एक धाडसी व यशस्वी स्वरूप होते व त्यांच्या व्यवसायाचा व्याप सारखा वाढत होता. त्यामुळें त्यांचें राहणें वर्षांतून बरेच दिवस बाहेरगांवीं होई आणि ते ग्वाल्हेरीस असतांनाहि त्यांचा दिवसाचा बहुतेक वेळ आपला व्यवसाय व

मित्रमंडळी यांतच जाई, असें त्यांच्या वा चरित्रावरून दिसतें. अर्थातच 'या, सदाशिव' या पुस्तकात इंदिराबाईंना आपल्या पतीच्या कौटुंबिक जीवनासंबंधी कांहीं विशेष लिहितां आले नाहीं, यांत नवल नाहीं. पतिपत्नीचा संसार चारचौघांसारखा सुरू होता, इतकेंच. पण इंदिराबाईंच्या या पुस्तकाचा एक विशेष उल्लेखनीय आहे. या पुस्तकांत त्यांनीं आपल्या नवऱ्याचें व्यावसायिक जीवन आणि कलाक्षेत्रांतील कार्ये यांचें सविस्तर वर्णन केलें आहे. पतीकडे केवळ संसारी पुरुष म्हणून नव्हे, तर एक यशस्वी व्यावसायिक या दृष्टीनें पाहून त्याचे लौकिक जीवनचरित्र पत्नीनें लिहिल्याचें मराठी वाङ्मयातील हें पहिलेंच उदाहरण आहे. प्रस्तुत पुस्तकाच्या कक्षेंत जरी या प्रकारच्या पुस्तकाची चर्चा बसत नसली, तरी पतीच्या कार्याकडे पाहण्याचा आधुनिक काळांतील पत्नीचा दृष्टीकोन कसा व्यापक होत चालला आहे याचा नमुना म्हणून "या, सदाशिव" या पुस्तकाचा उल्लेख जातां जातां करणें चूक ठरणार नाहीं.

संदर्भग्रंथ

१ आमच्या आयुष्यांतील कांहीं आठवणी—लेखिका—श्रीमती रमाबाई गनडे; प्रकाशक, सेवासदन सोसायटी, सदाशिव पेठ, पुणे नं. २; प्रकाशन काल एप्रिल १९१०.

२ प. वा. सौ. डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचें चरित्र व पत्रे—लेखिका—सौ. काशीबाई कानिटकर; प्रकाशक मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी, गिरगांव, मुंबई नं. ४, प्रकाशन काल सप्टेंबर १९१२.

३ माझे पुराण—लेखिका—सौ. आनंदीबाई कर्वे; प्र.-के. भि. टवळे, श्री समर्थ सदन, गिरगांव, मुंबई नं. ४; प्रकाशन काल एप्रिल १९४४.

४ स्मृतिचित्रे—भाग एक ते चार—लेखिका—श्रीमती लक्ष्मीबाई टिळक; प्र.-प्र. श्री. कोल्हटकर, गिरगांव, मुंबई नं. ४; प्रकाशन काल डिसेंबर १९३४ ते डिसेंबर १९३६.

५ आमची अकरा वर्षे—लेखिका—श्रीमति लीलाबाई पटवर्धन, जी. ए.; प्र. य. गो. जोशी, ६२३/१५ सदाशिव, पुणे नं. २; प्रकाशन काल नोव्हेंबर १९४५

